

İmparatorluğun Son Yüzyılında İstanbul

Kemal Beydilli

İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi

I. ASRÎLEŞEN İSTANBUL

“Doğa ve san‘at elbirliği ettiler ve kusursuz bir eser olmak üzere İstanbul’u yarattılar”,¹ tesbiti İstanbul ile ilgili tarih boyunca söylenen bu gibi binlerce övgüden muhakkak ki sadece biridir; ilginçliği belki de bunun XIX. yüzyılın başında çıkan “*Konstantinopel ve St. Petersburg*” ünvanlı bir dergide, bu iki payitahtın mukayesesinde dile getirilmiş olmasıdır. “*Moskova-Üçüncü Roma*” söylemi artık yerini Havarilerden Aziz Petrus/Peter adına kurulan, ancak telmihen Büyük Petro’ya (ö. 1725) atıfta bulunan St. Petersburg’a bırakmıştır. Doğanın hünerindeki mükemmellik İstanbul için inkârı gayri kabil bir husus olmakla beraber aynı şeyi diğeri için söylemek zordur. Ancak “*Avrupalılaşma*” sahasında Büyük Petro’nun kurduğu şehrin, Büyük Konstantin’inkine (ö. 337) üstün gelmiş olduğu da açık bir gerçektir ve yükselen Avrupa karşısında İstanbul’un değişime boyun eğmek ve asrîleşmek dışında pek başka bir seçeneği kalmamıştır. Hayatın maddî şartlarında görülen değişiklikler, şehrin insanların yaşam şekillerini,

.....

1 Friedrich von Murhard, “Ansichten von Konstantinopel und dem kaiserlichen Serail”, *Konstantinopel und St. Petersburg. Der Orient und der Norden, Eine Zeitschrift*, yay. Heinrich Christoph von Reimers - Friedrich von Murhard. St. Petersburg- Penig 1805, I, 35.

âdetlerini, gelenek ve göreneklerini, kılık ve kıyafetlerini, eşyalarıyla beraber evlerini, sofralarını ve mutfaklarını ve nihayet dünyaya bakışlarını etkilerken, şehrin fiziki çehresinde de önemli değişiklikler husule getirmiştir.

Değişim XVIII. yüzyılın sonları itibariyle gözle görülür bir hale geldi. Bu daha ziyade müteakip asrın başlarından itibaren daha da güçlenecek askerî vurgusu baskın olan fizikî değişimlerdi. Şehrin giderek büyük bir kışlaya dönüşmesi, müstesna coğrafi konumunu hayatî bir zafiyet haline sokmaya başlayan, Kuzey'deki o büyük gücün yükselişinin bir sonucuydu. Savaşlar, dolayısıyla bunların kötü neticeleri yalnızca Petro Rusyası için değil Osmanlılar için de reformların motoru oldu. Ocak 1792'de Rusya ile yapılan Yaş antlaşmasından² hemen sonra ve haliyle öncelikli olarak askerî sahada olmak üzere III. Selim tarafından başlatılan yenilenme ve yeniden yapılanma (*Nizâm-ı Cedîd*) İstanbul'u ister istemez bir karargâh havasına soktu. Şehrin orta yerinde eskiden beri mevcut olan yeniçeri kışllarına ilaveten Hasköy'de, Taksim'de, Üsküdar'da, Levend'te olmak üzere şehrin -o dönemler *sapa* ve ücra olarak nitelenen- yakın çevresinde yükselen cesim kışllar, tahıl ambarları, ıslah edilen Tophanesi, mevcutlara (Bakırköy) ilaveten yenisi yapılan Baruthanesi (Küçükçekmece, Azadlu köyü), Haliç'te yenilenen ve çağdaş gereçlerle donatılan Tersanesi ve gemilerin bakımı için inşa edilen büyük kuru havuzu bunun göstergesi oldu.

Sivil mimarîde hendesî bahçeleriyle Avrupa tarzında saray inşaatı padişahın kız kardeşlerinden Hatice, Beyhan ve Şah Sultanlar ve Kaptan-ı Derya Küçük Hüseyin Paşa (Paşanın Kasımpaşa'da, Tersane'de Kaptanpaşa Divânhânesi üzerindeki tepede yer alan eşi Esmâ Sultan ile oturduğu büyük sarayı) başta olmak üzere, mevcutların yanında Haliç sahillerinde (Eyüp'te Beyhan Sultan, Defterdar iskelesinde Şah Sultan sahilsarayları) veya Boğaz kıyılarında (Defterdarburnu'nda Hatice Sultan sahilsarayları) yükselmeye başladı. Bunları, dönemi ölümsüzleştiren Pertusier'in veya Melling'in gravürlerinde temaşa etmek mümkündür. Haliç'teki Aynalıkavak gibi Kağıthâne'deki padişah sarayları dışında görkemli bir yapı olduğu yine dönemin gravürlerinde izlenen Beşiktaş ve Çırağan sahilsarayları

.....

2 Kemal Beydilli, "Yaş Antlaşması", *DİA*, 43 (2013), s. 343-447.

tıpkı Boğaz'ın karşı kıyısında yer alan Beylerbeyi sarayı gibi ahşap idi. Beşiktaş sahilsarayının geniş kabul salonuna az ve sâde eşyalar serpiştirilmişti ve bunlar da 21 Ocak 1837'de burada Padişahın huzuruna çıkan Prusyalı genç Yüzbaşı Helmuth von Moltke'ye (ö. 1891) göre, Almanya'da hali vakti yerinde herhangi birinin sahip olabileceği şeylerdendi.³ Kezâ, Moltke'nin silah arkadaşı olan Yüzbaşı von Mühlbach da huzura kabul edilmek üzere Beylerbeyi sarayına alındığında, burasının şaşırtıcı bir sadelik içinde olduğunu vurgulamaktan kendini alamaz.⁴ XVIII. asırdan beri Avrupa ile gelişen yakın temaslar, efrenc payitahtlarının muhteşem sarayları ve bahçeleri, buralarda (Paris, Viyana, Stokholm, St. Petersburg) huzura kabul edilen Osmanlı sefirlerinin dönüşlerinde bunları sözel ve görsel olarak gözler önüne sermeleri, Avrupa tarzında görkemli saray ihtiyacını bir itibar meselesi halinde gündeme getirdi. İstanbul'u süsleyen Dolmabahçe sarayının (itmamı 1856) ve yeniden inşa edilen Çırağan (itmamı 1871), karşı kıyıdaki Beylerbeyi (itmamı 1865) gibi diğerlerinin bunun bir sonucu olduğuna şüphe yoktur.

Mamafih Avrupa tarzında saray mimarisi ve bahçe tanzimi, hiç olmazsa Pera'da ve Boğaz'da özellikle Tarabya'da, Büyükdere'de yer alan sefaret binalarında veya Eflak prensi (1774-1782 arası) Aleksandru İpsilanti'nin Tarabya'daki yalısının emsalsiz güzellikteki bahçesinde⁵ gözlenebilmekteydi. Ancak İstanbul'un en büyük sorunu olan yolları, daha doğrusu olmayan yolları buralara ulaşmayı da zora koşabilmekteydi.⁶ Pera'daki Fransız Sarayı'ndan aşağıya Tophane sahiline inmek

.....

3 Helmuth von Moltke, *Türkiye Mektupları*, çev. Hayrullah Örs, İstanbul 1969, s. 85-86.

4 Reinhold Wagner, *Moltke und Mühlbach zusammen unter dem Halbmond 1837-1839*, Berlin 1893, s. 37-38.

5 André Joseph Lafitte-Clavé (1740-1794), *Journal d'un officier François à Constantinople en 1784-1788*, (D. Anoyatis-Pelé tarafından hazırlanmış basılmamış daktilo metni) İSAM Küt. s. 66.

6 Kırım Savaşı esnasında İstanbul'a gelen Eugen Jouve, "yol diye bir şey âdeta yok" kaydını düşer. "Şehrin Avrupa tarzını hatırlatan yerlerine belki Galata/Pera'da rastlanır. Yine de 1500 adım uzunluğunda ve 4-5 adım genişliğinde olan Pera ana caddesi 5-6 ayak genişliğindeki dar yollara açılır", Eugen Jouve, *Nach dem Orient! Reise im Gefolge der alliirten Armeen nach der Türkei, Walachei und Krim*, Gotha 1855, s. 58.

bu sebepten ötürü sıkıntılı ve hatta tehlikeliydi! Yol çok dik olduğundan atla inmek mümkün değildi, belki -o da bulunursa- eşekle inmek göze alınabilirdi, ama kayıp düşmemeye dikkat etmek şartıyla en iyisi yaya olarak inmekti.⁷ Bir defasında elçilik tercümanından biri atın kulakları üzerinden fırlayarak yere kapanmıştı.⁸ Avusturya sefaretinden Tophane'ye inen yokuştan arabayla yukarı tırmanmak da oldukça sıkıntılıydı, bazen araba yokuşu alt etmekten zorlanır, atları da sürükleyerek geriye doğru kayardı.⁹ Aynı şekilde Dolmabahçe sarayının tamamlanmasından sonraki ilk zamanlarda, -hatta aşağıda değinileceği üzere Abdülaziz döneminde de- deniz dışında pek mevcut olmayan veya yetersiz kalan karasal bağlantı sebebiyle sıkıntı çekilmekteydi. II. Mahmud devrinde burada yer alan ahşap sahilsarayda huzura çıkmak üzere gelen elçilerin -1833'te İngiliz elçisi Lord Ponsonby örneğinde olduğu gibi-¹⁰ deniz yolunu kullanarak sarayın rıhtımından içeri alınmaları böyle bir sıkıntının göstergesiydi. Abdülmecid'in "rüyası" herhalde Avrupa tarzındaki yeni sarayına ulaşan yolların bir an önce açılmasıydı! Mevcut yolların ise utanç verici perişanlığıyla kışın çamur, yazın toz-toprak içinde olduğu bilinmektedir. Öyle ki Cuma selamlığı esnasında gidilecek cami güzergâhındaki yollara kum dökülmesi veya sakalar vasıtasıyla sulanması bu iki sakıncayı gidermek üzere bulunan bir çözüm olmuştur. Geceleri ise şehir ürkütücü bir zifirî karanlığın içinde kaybolmaktaydı. Asrın sonlarına kadar Beyoğlu ağırlıklı muayyen semtleri dışında, Mehmed Akif'in *Seyfi Baba* şii-riinde parlak bir şekilde resmettiği çamurlu yollarında karanlığa eşlik eden sayısız köpeklerin kol gezdiği müslüman İstanbul'un hali, asrın ortalarından itibaren giderek daha fazla gündelik kullanıma giren

.....

7 Nassau William Senior, *Bir Klasik İktisatçı Gözüyle Osmanlı*, çev. Hüseyin Al, Ankara 2011, s. 30.

8 Charles Mac Farlane, *Constantinople in 1828: a residence of sixteen months in the Turkish capital and provinces*, London, II, 1829, 198'den zikreden Hakan Karateke, *Padişahım Çok Yaşa! Osmanlı Devletinin Son Yüz Yılında Merasimler*, İstanbul 2004, s. 239.

9 *Mabeyn Başkâtibi Âtîf Efendi'nin Hatıratı*, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, İbnülemin Mahmud Kemal Kitablığı no. 2671, vr. 95b.

10 Hakan Karateke, *Padişahım Çok Yaşa! Osmanlı Devletinin Son Yüz Yılında Merasimler*, s. 142. Elçi rıhtımda saray bandosu tarafından çalınan *God Save the King* marşıyla karşılanmıştır! Karateke, *aynı yer*.

fotoğraf makinesinin tespitlerinde de gözlenebilmektedir. 21 Ağustos 1912'de belediye başkanı (şehremini) olarak vazifeye başlayan Op. Dr. Cemil Topuzlu'nun (ö. 1958) hatıratında anlattıkları doğrultusunda İstanbul her şeyin sonunda, “*bütün sokakları kaldırımsız, aşırı derecelerde bakımsız, zavallı*”¹¹ bir payitaht görüntüsü vermektedir.

Şehrin insanlardan sonra en önemli unsurları köpekleriydi ve bunlar da insanlarla aynı akıbeti paylaşırlar! Her mahallenin sınırlarını kıskançlıkla koruyan kendi köpek takımı, bazı seyyahların deyişiyle hattâ *devleti* vardı.¹² Bunlar sürü halinde dolaşırlar, yolları kaparlar, kovalanınca saldırgan olurlar ve de sabaha kadar havlarlar.¹³ Bu yüzden özellikle geceleri değneksiz çıkılmak tavsiye edilmez.¹⁴ Sayıları çoğalıp, tecavüzleri artar ve halkı rahatsız edici boyutlara büründüklerinde ise tıpkı işsiz güçsüz, her türlü kanunsuz olayın gönüllü katılımcısı olan bekâr odaları sâkinlerinin sıkça başına geldiği gibi defedilmek üzere toplanırlar. Ayak takımı şehir dışına sürülür ve genelde geldikleri yerlere gönderilirlerken, köpekler çeşitli yollarla ortadan kaldırılırlar, eski tabirle *ifnâ* edilirlerdi. 1826 yeniçeri ocağının imhası (*Vak'a-yı Hayriyye*)¹⁵ akabinde on binler halinde şehirden uzaklaştırılan bu sakıncalı insan kalabalığı asayiş bâbında izlenen kolay çözümlerin kurbanı olurken, köpeklerin de ilk defa toplu sevki bu hadise sonrası meydana gelmişti. Bunlar için seçilen mekân ise genelde İstanbul karşısındaki (Yassı ve Sivri olarak adlandırılan) Hayırsız adalardı.¹⁶ Buralarda âdeta birbirlerini yemek üzere ölüme terkedilen köpeklerin dramı, imparatorluğun son dönemlerinde özellikle 1910'da bu türdeki bir büyük uygulama neticesi olarak günlerce yerli ve yabancı basını işgal eden bir hadise oldu. Yine de geriye kalanların kısa

.....

11 Cemil Topuzlu, *80 Yıllık Hatıralarım*, İstanbul 1951, s. 106.

12 Eremiten von Gauting, [Karl Theodor Maria Hubert von Hallberg-Broich], *Reise nach dem Orient, Zweiter Theil*, 1836-1837-1838, Stuttgart 1839, s. 12.

13 Heinrich Christoph von Reimers, *Reise der russisch-kaiserlichen ausserordentlichen Gesandtschaft an die Othomanische Pforte im Jahre 1793*, St. Petersburg 1803, II, 155; Von Gauting, *Reise nach dem Orient*, s. 12-13.

14 Eugen Jouve, *Nach dem Orient*, s. 72.

15 Kemal Beydilli, *DİA*, 42 (2012), s. 454-457.

16 Friedrich Wilhelm Hackländer, *Reise in den Orient*, Erster Band, Stuttgart 1846, s. 64.

zamanda çoğaldıkları anlaşılmaktadır. Şehremini olduktan sonra peyderpey bunların da imhasına girişen Cemil Topuzlu'nun verdiği sayı 30 bindir.¹⁷ Kuduz vakalarının görülmesi üzerine köpekler yanında bu itlaftan zaman zaman kediler de payını almıştır.¹⁸

Şehirdeki devlet dairelerinin yer aldığı kamu binalarının temsil kabiliyetine sahip olduklarını ileri sürmek zordur. Avrupa merkezlerinde, mesela 1792 tarihli gözlemler olarak Viyana örneklemesine etraflı bir vurgu yapan Ebubekir Râtib Efendi'nin¹⁹ veya St. Petersburg'taki gösterişli kamu bina ve işletmelerine dikkati çeken Mustafa Râsîh Paşa'nın sefaretnamelerinde²⁰ yer verdikleri hususlar, Mahmud Raif Efendi'nin Londra şehrini anlatırken²¹ öne çıkardıkları âdeta İstanbul'da da olması gerekenlere işaret etmekteydi. Nizâm-ı cedid döneminin önemli isimlerinden Mehmet Behiç Efendi 1805'te tarihli risâlesinde²² Avrupa ülkelerinde olduğu gibi devlet kalemlerini bir araya toplayan görkemli kamu binalarının mevcut olmadığını vurgular. Önerileri arasında gösterişli bir matbaa binası ve yabancı dillerin öğretileceği bir okulunun açılması yanında mahkemeleri aynı binada toplayan çağdaş deyişle bir "*Adliye Sarayı*"nın da bulunması dikkat çeker. Yeniçeri ocağının ilgasından sonra Bayezid'deki Eski

.....

17 Cemil Topuzlu, *Seksen Yıllık Hatıralarım*, s. 121; Taner Timur, "Köpekler", *Tarih Vakfı İstanbul Ansiklopedisi*, V, İstanbul 1994, s. 87-89.

18 Köpek ve kedilerin itlafı: 17 RA. 1322/2 Haziran 1904. *BOA*, Y. PRK. BŞK. Dosya no. 72; Gömlek no. 44.

19 V. Sema Arıkan, *Nizam-ı Cedit'in Kaynaklarından Ebubekir Ratib Efendi'nin Büyük Layiha'sı*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı basılmamış doktora çalışması, 1996.

20 Yılmaz Karakaya, *Mustafa Rasih Efendi'nin 1793 tarihli Rusya Sefaretnamesi*. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı basılmamış yüksek lisans çalışması, 1996.

21 *Journal du voyage de Mahmoud Raif Efendi*. Topkapı Sarayı Kütüphanesi III. Ahmed, nr. 3707. Bk. Kemal Beydilli - İlhan Şahin, *Mahmud Râif Efendi ve Nizâm-ı cedid'e Dair Eseri*, Ankara 2001, s. 34-35; Ç. Fıkrıkoca, "Bir Osmanlı Gözlemcinin İngiliz Siyasal Sistemine Bakışı", *Tarih ve Toplum*, Sayı 10 (1984), s. 65-67.

22 Ali Osman Çınar, *es-Seyyid Mehmed Emin Behiç Efendi'nin Sevanihül-Levayih'i ve Değerlendirmesi*. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı basılmamış yüksek lisans çalışması. 1992.

Saray'ın (şimdiki İstanbul Üniversitesi Merkez Binası) yeni kurulan seraskerliğe ve yeniçeri ağasının Süleymaniye camii arkasında yer alan yerinin (Ağakapısı) meşihat makamı olarak şeyhülislama tahsisi önemli resmî binalarının yavaş yavaş ortaya çıkmasına öncülük etti. Eskiden beri gözlenen, şeyhülislamlar başta olmak üzere yüksek makam sahiplerinin genelde kendi hanelerinde, sadrazamların ise 18. yüzyıldan beri Paşakapısı²³ denilen yerde icrâ-yı hükümet etmekte olmalarıydı.

Yapıldığı senelerde Beşiktaş Sarayı olarak anılan Dolmabahçe Sarayı İstanbul'un havagazı ile aydınlatılan ilk binalarından biri oldu. Bunun için mahsusen yakınlarında bir gazhane kurulmuştu. Bu tenviratın Beyoğlu ve civarındaki semtlere de teşmili irade edildiğinde, başta haritaların hazırlanması olmak üzere teknik işler için, daha sonraları mühendishane nazırlığına yükselen mühendis Ahmed Sırrî vazifelendirilmiş ve aydınlatılacak caddelerde gaz borularının döşenmesine başlanmıştı (1855).²⁴ Abdülmecid devrinde (1839-1861) şehirde yeni semtler oluştu ve yeni iskân sahaları açıldı. Bunlar bugünkü İstanbul'un Beyoğlu haricinde başlamak kaydıyla Nişantaşı, Teşvikiye, Pangaltı, Tatavla (Cumhuriyet döneminde Kurtuluş) ve Şişli olmak üzere en kalabalık ve değerli semtlerini oluşturmaktadır. İskâna açılmak üzere arazinin harita ve kadastro işlerini yine mühendis Ahmed Sırrî eliyle gerçekleştirildi (1848). Bu münasebetle Şişli karakolu önünde Pangaltı'nın Mekteb-i Harbiyye tarafına, hıristiyan ve müslüman mahallelerini tefrik etmek üzere Pangaltı'da Beşiktaş'tan gelen yolun kesiştiği noktaya ve Teşvikiye Camii civarındaki, bu gün artık mevcut olmayan II. Mahmud Namazgâhı yakınına Mısır'a gönderilmek üzere İstanbul'da imal edilen ehram şeklinde yontulmuş nişan taşları

.....

23 Alâ-y Köşkü karşısında daha sonraları Bâb-ı âlî olarak bilinecek olan büyük kapı ve ona muttasıl, bina hacmi itibariyle bütün şimdiki vilayet bahçesini dolduran mahal. 15/16 Kasım 1808 Kadir gecesinde yeniçerilerin Alemdar Mustafa Paşa'yı kıstırdıkları sadaret binası buradaydı. Yeniçeriler bu kapının üzerinde yer alan sadaret kethüdası odasının altına kuru otlar yığarak binayı ateşe vermişlerdi.

24 *Mühendishâne-i Berrî-i Hümayûn Nâzırı İstibkâm Ferîki Sa'adetlü Ahmed Sırrî Paşa Hazretlerinin Sergüzeştidir*, İSAM Kütüphanesi, s. 64.

dikildi.²⁵ Maçka'dan Şişli'ye kadar uzanan boş arazi 1856'da eski Sûr-ı Hümayûnları hatırlatan büyük sünnet düğününün sonuncusuna sahne oldu. Toprağın tesviyesi ve hendekler üzerine köprüler kurulması, etrafın bahçelerle süslenmesi ve yollar yapılması, Pangaltı'da Otağ-ı hümayun ve vükela çadırlarının kurulacağı, mızıka-ı hümayûnun icrâ-yı ahenk edeceği mahallerin hazırlanması; canbazlar, fişekçiler, fenerciler için yerlerin belirlenmesi; taam çadırları kurulması, saka arabaları tahsisi, yolları tozlatmasın diye sulayan eratin seferber edilmesi, helâ çukurları ve bunlar için Boşnak lağımıcılar tayini etraflı ve masraflı çalışmalara ihtiyaç göstermişti.²⁶ Bu düğünde şehzadelerden Mehmed Reşad, Kemaleddin, Burhaneddin ve Nureddin ile beraber ayrıca 600 çocuk sünnet edilmiştir.

Şehrin gelişme istikameti giderek daha gözlenir bir şekilde Beyoğlu tarafına kaymaktaydı. III. Selim devrinde inşa edilen Taksim Kışlası dönemin gravürlerinde de gözleendiği üzere artık ücra bir konumda olmaktan çıkmış ve gelişen Beyoğlu'nun giderek merkezinde yer almaya başlamıştır. Kışlanın arkasında servi ormanı halinde geniş bir yer işgal ederek Ayas Paşa'dan sahile doğru sarkan müslüman mezarlığı (*Büyük Mezarlık / Grand Champs des Morts*) uzanır. Bunun kuzey tarafında Macar vatanseveri Rakoçioğlu'nun²⁷ da kabrinin bulunduğu Katolik mezarlığı, yan tarafında ise Ermeni mezarlığı yer alır.²⁸ Tepebaşı'ndan Kasımpaşa'ya inerek Haliç kıyılarına kadar uzanan *Küçük Mezarlık (Petit Champs des Morts)* dâhil olmak üzere bu mezarlıkların hepsi asrileşen İstanbul'un ayakları altında kaybolup gitmiştir! Maçka Kışlası diye bilinen bina 1834'te Harb Okulu (*Harbiye*) adını alır. 1853'te açılan Mecidiye Kışlası az zaman sonra Taşkışla olarak isim yapar. Boğaz'ın, kadim İstanbul'u en görkemli haliyle temaşasına imkân verdiği bir mevkide inşa edilen (1843), 1856 Islahat Fermanı'ndan sonraki gelişmelere ve devrin hüküm süren israfâtına tepki olmak üzere kurulan ve bizzat padişahın hayatına kastedildiği iddia edilen bir suikast tasavvuru içinde olduğu ileri

•••••

25 Ahmed Sırrî Paşa, *Sergüzeşt*, s. 93.

26 Ahmed Sırrî Paşa, *Sergüzeşt*, s. 94.

27 Rákóczi József, (ö. 1738).

28 Georg Dempwollf, *Konstantinopel. Ein Führer für Reisende nach Stambul*. Leipzig 1860, s. 60.

sürülen *Muhafaza-i Şeriat* adlı gizli cemiyet üyelerinin yakalandıktan sonra yargılandıkları (1859) Kuleli Kışlası (bu sebepten ötürü *Kuleli Vakası*²⁹), zikredilen diğerleriyle beraber yakın dönemlerde İstanbul'da meydana gelen pek çok siyasî ve askerî hadiselerin mekânları olarak tarihe geçtiler. 1849'da Gümüşsuyu Hastahanesi ve ertesi sene Gümüşsuyu Kışlası açılır. Aşağıdaki sahilde yer alan Dolmabahçe Sarayı ise bu gelişmenin itici gücü olur.

XIX. yüzyıl İstanbul'unda hayli karışık nüfus yapısı içinde gayrimüslim unsurlar, önceki dönemlere göre varlıklarını iyice hissettirecekleri yeni bir konum kazandılar. Musevi topluluğu da dâhil olmak üzere şehrin müslümanlar dışında kalan nüfusu ekonomik ve kültürel olduğu kadar sayısal olarak da daha fazla önem arz etmeye başladı. Böyle olmakla beraber bunların müslüman ahalile vatan-daşlık ve siyasî hakları yönünde eşit olmama hali devam etmektedir. Cemaatlerin yoğunluk arz ettikleri kendilerine özgü semtleri ve mahalleleri vardı ve bir müslümanın zaruret olmadıkça bunlarla aynı evi paylaşması câiz görülmezdi. Tahta çıkışının ilk aylarında sıkça tebdil dolaşan III. Selim'in gözüne çarpan müslüman kılığına bürünmüş ve sarı çizme giymiş bir Rum delikanlısını anında idam ettirmesi (11 Ekim 1789) örneğinin de gösterdiği üzere,³⁰ müslüman olmayanlar için belirli bir kılık kıyafet içinde olmaları, evlerinin dış cephesinin -III. Selim ve II. Mahmud gibi oldukça geç dönem vesikalarında da dile getirildiği üzere- lâcivert veya siyaha boyanması ve müslüman evlerinden daha yüksek yapılmasına izin verilmemesi,³¹ kilise onarımlarındaki sıkıntı ve yenilerinin yapımındaki kesin engeller, bunların müslüman mabetlerinin yakınında olmamaları ve çan çalma yasağı İstanbul'da hâlâ geçerliliğini korumaktadır. Müslüman olmayan aha-

.....

29 Uluğ İğdemir, *Kuleli Vakası Hakkında Bir Araştırma*, Ankara 1937; Arşiv belgelerinin yeni verileri altında özellikle bk. Burak Onaran, "Kuleli Vakası Hakkında Başka Bir Araştırma", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, sayı 5, bahar 2007, 35, s. 9-34; kezâ, *Détrôner le Sultan. Deux conjuration à l'époque des réformes ottomanes: Kuleli (1859) et Meslek (1867)*, Paris 2003, s. 84 vd.

30 Feridun Mustafa Emecen, (haz.), *İstanbul'un Uzun Dört Yılı (1785-1789): Taylesanizâde Abdullah Efendi Tarihi*, İstanbul, 2003, s. 419.

31 Enver Ziya Karal, *Selim III'ün hat-tı Hümayunları -Nizam-ı cedid-, (1789-1807)*, Ankara 1946, s. 103.

linin islam hukukunun öngördüğü yasaklamalardan çıkışı Kırım savaşı sonunda Batı'nın müdahalesiyle tahakkuk etti ve ancak 18 Şubat 1856 tarihli olarak ilan edilen Islahat Fermanı'yla gerçekleşti. Ancak müslüman halkın bu müsavata kabulü ve yeni durumu sineye çekmesi pek kolay ve tepkisiz olmadı.

Şehrin 18. yüzyıl ikinci yarısında güçlenen Katolik misyoner faaliyetlerinden en fazla etkilenmiş olan cemaatlerin başında patrikhanesi Kumkapı'da olan Ermeni kilisesi gelmekteydi. Bu cemaat asrın ikinci yarısı içinde Katolik mezhebine geçen Ermeniler sebebiyle ağır bir iç çatışma yaşadı ve hükümetin müdahalesi kaçınılmaz oldu. Ortodoks Rum patrikhanesinin devlet yanındaki konumu ise özellikle 1821 Mora'daki ayaklanma sebebiyle ağır bir sarsıntı geçirdi ve nihayet hıyanet töhmeti altında lekелendi. Divan ve Donanma tercümanları yanında bizzat Patrik (V. Gregor) ve İstanbul'da oturan Kayseri, İznik ve Tarabya metropolitlerin alenen idamı (22 Nisan 1821) bu gelişmenin ödenen ağır vebali oldu.³² Her iki cemaat için artık her şeyin eskisi gibi olamayacağı yeni bir dönem başladı. Katolik olanlarla kadim Ermeni kilisesine sadık kalan cemaat arasındaki sürtüşmeler İstanbul asayişini ciddi olarak etkileyen boyutlar arz etti; resmen tanınmayan Katolik cemaat takip edildi ve kendini gizlemek zorunda kaldı. Bu merkezî hükümetten ziyade patrikhanenin sıkı denetimi ve şikâyetinin bir sonucuydu. Kumkapı'daki Ermeni patrikhanesinin basılması (8 Ağustos 1820), Katolıklara karşı etkin bir tutum içinde olmadığı varsayılan patriğin (Bogos Efendi), şahsına yapılan tecavüzden yandaki müslüman evine kaçarak kurtulması gibi olaylar, özellikle İstanbul'un ortasında kilise basılmış olmasını büyük bir kızgınlıkla karşılayan II. Mahmud'u hiddete sevk etti. Olayın elebaşları yakalandı ve idam edildiler. Hadiseler Katolik Ermeniler sebebiyle patlamış olduğundan, Ermeni patriği mezhep değiştirenlerin listesini hükümete vererek bunların İstanbul'dan sürülmesini istedi ve bu liste uyarınca binlerce Katolik Ermeni çeşitli yerlere tardedildiler, İstanbul'daki evleri ise müzayede yoluyla satışa çıkartıldı.³³ Konunun

.....

³² *Şânizâde Tarihi*, haz. Ziya Yılmaz, İstanbul 2008, s. IIII-III3; s. II2I-II24; *Cevdet Tarihi*, İstanbul 1309, XI, 163.

³³ Kemal Beydilli, *II. Mahmud Devrinde Katolik Ermeni Cemaati ve Kilisesinin Tanınması (1830)*, Cambridge, Mass., Harvard University Press 1995.

vahameti, biri kadim kiliseye mensup diğeri Katolik olan iki ailenin gençleri arasındaki Romeo ve Juliet hikâyesini andırır bir aşkın anlatıldığı bir eserde dile getirilir. Hovsep Vartanyan'ın (Vartan Paşa, ö. 1879) *Akabi Hikâyesi* adındaki bu eseri ilk Türkçe roman olarak kabul edilir. Konu itibariyle İstanbul'da geçer, Ermeni harfleriyle Türkçe olarak yazılmış olup, 1851'de yine İstanbul'da Mühendisioğlu Matbaası'nda basılmıştır.³⁴

1830'da Katolik cemaat resmen tanındı ve kendilerine kilise inşa edilmesine izin verildi. Mihrâbında II. Mahmud'a şükürler sunulan Karaköy'deki bu ilk kilise bugün de ayaktadır. Ancak Ermeni cemaati arasındaki bölünme derin bir husumete yol açmış olarak sonuna kadar devam etti. 1850'de Protestan misyonerlerinin marifeti, İngiliz elçisi Lord Stratford Cannin'in de katkılarıyla zaferle neticelendi ve Ermeni cemaat böylece üç "millet" bölünmüş oldu.³⁵ 1821'de başlayan Rum isyanı, 1828-1829 Rus savaşı ve Doğu Anadolu dışında Edirne'nin dahi işgale uğraması, 1832'de asi Mısır valisi Mehmed Ali Paşa'nın kuvvetlerinin Kütahya'ya kadar gelerek İstanbul'u tehdit etmeleri gibi gelişmeler karşısında reyanın devletle bütünleşmesine katkı sağlaması beklentisiyle kilise tamirlerine izin verilmesindeki zorluklar büyük ölçüde ortadan kaldırıldı. Tamir için yapılan binlerce başvuru arasında, bu meyanda İstanbul'da da yoğun bir kilise tamiri ve Katolikler -daha sonraları haliyle Protestanlar- için de ihtiyaçları kadarıyla yenilerin ihdasına ruhsat verildi. Tamire muhtaç olma hali beyanıyla İstanbul genelinde 150'ye yakın kilise ve mevcut sinagoglar elden geçirilmiştir.³⁶ Arşiv belgelerinde bunlar için verilen ve özellikle yapının büyüklüğünü aksettiren en-boy-yükseklik ölçülerinden hareketle, o dönemde İstanbul'daki kiliselerin -Samatya'daki Sulu Manastır kilisesi örneğinde olduğu gibi bir atlayışla köpeklerin çatıya sıçrayabildiği³⁷- mütevazı boyutlarda olduğu ortaya çıkmakta olup,

.....

34 Andreas Tietze, *Akabi Hikayesi*, İstanbul 1991.

35 Georg Rosen, *Geschichte der Türkei. Von dem Siege der Reform im Jahre 1826 bis zum Pariser Tractat vom Jahre 1856*. Leipzig, 1866, I, 92.

36 Kemal Beydilli, *II. Mahmud Döneminde Kilise Tamirleri*, yayınlanmamış inceleme.

37 Geçerken tavanda rahipleri gören padişahın, "acaba bilâ izin tamir mi ediyorlar" diye konuyu tahkik ettirmesi neticesinde, tavana çıkan köpeklerin kiremitleri

günümüze kadar gelen binalarda gözlenen yüksek irtifalı, kubbeli, hacimli, gösterişli, âlâ malzemeli ve de çan kuleli olma hali 1856 tarihli İslahat Fermanı sonrasına ait gelişmelerdendir. İstanbul'da 42 tanesi Tanzimat sonrasında inşa edilmiş olmak kaydıyla günümüze intikal eden yalnızca Rum kilisesi sayısının 96 olduğu belirtilmektedir.³⁸

Müslüman mabetlerinin sayıları azametlidir. 1870 tarihli gözlemci, üçte ikisi müslüman olmak kaydıyla bir milyon kadar tahmin edilen bir nüfus barındırdığına işaret ettiği şehirde 485 cami ve 5 bin kadar mescidin varlığından söz eder.³⁹ 1833/34 arası şehri gezen von Tietz, tek minareli cami sayısını 300 olarak verir.⁴⁰ 1839'da basılmış seyahatnamesinde ise von Gauting şehrin nüfusunu 600 bin olarak göstermektedir. Birçoğunda aynı anda 40 kişinin yıkanabildiği 300 hamam, günde 30 bin kişinin karnını doyurduğu vakıf sofraları yazının özellikle dikkatini çekmiş görünüyor.⁴¹

XVIII. asrın sonundan itibaren İstanbul sefaret heyetinde bulunanlar dışında giderek artan bir sayıda ve diplomatik amaç taşımayan çeşitli sâiklerle yola çıkan seyyahların ve Şark'ın derinliklerine yönelen oryantalistlerin ve de ressamların uğrak yeri olur. Modern anlamda da ilk "turistler" bu dönemde gelmeye başladı. Sefirlerin madamaları ve sefaret mensuplarıyla, bunları ziyarete gelen özel veya resmi misafirlerin başta Ayasofya olmak üzere bazı camileri -ve asrın

.....
kaydırdığı, yağmur sularının içeri aktığı ve papazların bunları düzeltmek üzere orada oldukları, Patrik Efendi'nin çağrılması ve izahat istenmesi sonucunda anlaşmıştır.

38 Zafer Karaca, *İstanbul'da Tanzimat Öncesi Rum Ortodoks Kiliseleri*, İstanbul 2008, s. 62-69.

39 Beda Dudik, *Kaiser – Reise nach dem Oriente*, Wien 1870, s. 95.

40 Friedrich von Tietz, *Erinnerungsskizzen aus Russland, der Türkei und Griechenland: Entworfen während des Aufenthaltes in jenen Ländern in den Jahren 1833 und 1834*, Coburg-Leipzig 1836, Zweiter Theil, s. 16.

41 Eremiten von Gauting, *Reise nach dem Orient*. s. 15. Hamamlar hakkında yapılan yeni bir çalışmada asrın sonunda belirlenen sayı 180 civarındadır. Bk. Ahmet Yaşar, "İstanbul Hamamları: 1731-1766", II. *İnternasyonal İstanbul Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul 2014. 1793'de İstanbul'daki hamam sayısını 130 olarak veren Heinrich von Reimers'in tespiti isabetli olabilir. *Reise der russisch-kaiserlichen ausserordentlichen Gesandtschaft an die Othomanische Pforte*, II, 2.

ikinci yarısından sonra artık terk edilmiş olan Topkapı sarayını- ziyaret etmek istemeleri özel ruhsata tâbi olup, bunun verilmesinde önemli bir sıkıntı yaşanmazdı, ancak bu gibi ziyaretler cemaatin hor-murdanmasına ve tepkisine yol açmaktaydı. Rusya'ya karşı ilan edilen savaş sebebiyle ordunun İstanbul'da açılan sefere çıkış resm-i geçidin-de (20 Mart 1769) yaşanan taşkınlıkların açıkça gözler önünü serdi-ği üzere,⁴² hassasiyetin yüksek olduğu zamanlarda Sancak-ı Şerîf'e bakılmasına dahi tahammül edemeyen müslüman asabiyeti indinde bir Hristiyan'ın -hiç olmazsa kimliğini gizlemeden- camilere girmesi hayatî tehlike arz eden bir iş olmuştur. 1860 tarihli bir İstanbul turist rehberinde, cami ziyaretlerinde dikkat edilmesi gereken hususlara yer verilmesi bu bakımdan anlamlıdır. Ziyaretlerin ibadet saatleri dışın-da yapılması, Türk başlığı (fes) giyilmesi ve bunun ziyaret esnasında çıkartılmaması, yabancı dil konuşulmaması veya bunun etraftan du-yulmamasına dikkat edilmesi.⁴³ 1793'te gelen General Kutuzof riyasetindeki büyük Rus sefaret heyetinin seyahatnamesini kaleme alan Reimers o tarihlerde başın açık olmasının saygısızlık ve hakaret ola-rak telakki edildiğine işaret etmekteydi.⁴⁴ Cami ziyaretleri kadınlar için olmadığından elçilerin hanımları erkek kıyafetine bürünürlerdi. Böyle bir ziyarette Prusya elçisi von Knobelsdorf'un hanımı erkek kıyafetine girmiştir.⁴⁵

İstanbul, 18. yüzyıldan beri Şark yazmalarının ana merkezi ola-rak, özellikle Avrupa'da hükümdarların giderek moda ve bir övünç kaynağı haline gelen Şark kütüphaneleri oluşturmaktaki amaçlarında önemli bir yer tutar ve vaz geçilmez bir pazar teşkil eder. Bu yüz-yılda önemli harcamaları göze almış olarak yazmalar tedarik etmek

.....

42 Aile fertleriyle birlikte seyirciler arasında bulunan Avusturya elçisi Wenzel von Brognard, geçidi izleyen bir kısım reaya gibi saldırıya uğrayarak yara-lanmış ve bu olayın tesiriyle bir müddet sonra ölmüştür. Joseph Freiherr von Hammer-Purgstall, *Geschichte des osmanischen Reiches*, Pesth 1835, IV, 581-582.

43 Georg Dempwolff, *Konstantinopel. Ein Führer für Reisende nach Stambul*. Leipzig 1860, s. 55.

44 Heinrich Christoph von Reimers, *Reise der russisch-kaiserlichen ausserordent-lichen Gesandtschaft an die Othomanische Pforte*, II, 77.

45 Heinrich Christoph von Reimers, *Reise der russisch-kaiserlichen ausserordent-lichen Gesandtschaft an die Othomanische Pforte*, II, 118.

üzere bu işten anlayan birilerinin İstanbul'a yollandığı bilinmektedir. 1797'de ilk defa İstanbul'a gelen, Garbın kültür adına ne varsa asıl kaynağı saydığı Şark topraklarına ilk ayak bastığı yer olan İstanbul Beykoz'daki Hünkâr İskeleyi sahiline çıktığında helecanla yere kapanıp, “*manevî vatanının toprağını öpen*”;⁴⁶ İstanbul sokaklarında dolaşırken yakınından geçtiği bir medreseden⁴⁷ yükselen ahenkli seslere kulak verip yaklaştığında, buradaki çocukların yüksek sesle ve salınarak *Mütenebbi* okuduklarını, 23 yaşında olmasına rağmen bir duyuşta anlayacak derecelerde eğitilmiş⁴⁸ Joseph von Hammer (1774-1856), şehrin sayıları 35'i bulan⁴⁹ kütüphanelerini dolaşır, en çok istifade ettiği I. Abdülhamid kütüphanesinden övgüyle söz eder.⁵⁰ Kitap merakı Hammer gibi pek çoklarını İstanbul'dan bizzat satın aldıkları veya getirttikleri yazmalarla övündükleri özel kütüphaneler kurmalarına imkân verirken, yeni eserlerin bulunması ve tanıtılması öncülüğünü de yapmak fırsatını bulurlar. İstanbul'da Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nin dördüncü cildini keşfeden ve bu eseri Avrupa'ya tanıtan Hammer, daha sonraları (1802) bunun ilk üç cildini de İstanbul sahaflarından Polonyalı şarkiyatçı soylulardan Kont Rzewusky adına satın almıştır.⁵¹ Evliya'nın birinci cildinin İstanbul'a tahsis edilmiş olması, bu keşfi daha da değerli kılmaktaydı.

1797 tarihinden itibaren önce Hasköy'deki kara mühendishanesi (Mühendishane-i Berrî) bünyesinde kurulup faaliyete geçen, daha sonra (1802) Üsküdar'a ve nihayet 1824'te Beyazıt'a taşınan matbaa

.....

46 Kemal Beydilli, “Joseph von Hammer-Purgstall (1774-1856) ve Fundgruben des Orients (Şark'ın Hazine) Dergisi”, *İsmail E. Erünsal'a Armağan*, İstanbul 2014, I, 130.

47 Mübahat S. Kütükoğlu'nun çalışmasında asrın sonunda 185 kadar medrese yer almakta olup, günümüze ulaşanların sayısı 90 kadardır. (*XX. Asra Erişen İstanbul Medreseleri*, Ankara 2000, s. 31).

48 Joseph Freiherr von Hammer-Purgstall, *Erinnerungen aus meinem Leben, 1774-1852*, [yazma metinden seçmeler ve kısaltmalar yaparak] yayına hazırlayan Reinhart Bachofen von Echt, Viyana-Leipzig 1940, s. 44.

49 Heinrich Christoph von Reimers, *Reise der russisch-kaiserlichen ausserordentlichen Gesandtschaft an die Othomanische Pforte*, II, 129.

50 Hammer-Purgstall, *Erinnerungen aus meinem Leben*, s. 46.

51 Kemal Beydilli, “Joseph von Hammer-Purgstall (1774-1856) ve Fundgruben des Orients (Şark'ın Hazine) Dergisi”, s. 174, 217-218.

ve burada basılan eserler Avrupa'da tanıtılmakta ve takip edilmekte olup, bunlar şimdilerde olduğu gibi o vakitlerde de “*beşik kitapları*” (Inkunabel) olarak koleksiyoncuların en değerli eserleri arasında yer almaktaydı. İstanbul'da Türkçe olarak basılan ilk gazete, biraz resmî ceride havasında ve başlarda az sayılarda basılmış olsa dahi yine bu senelerde okuyucusuyla buluştu (1831) ve düzenli intişarı söz konusu olmasa bile kısa zaman içinde Ermenice, Rumca, Bulgarca, Arapça gibi dillerde basın hayatına devam etti.⁵² İstanbul'daki halkın, özel ellerde gittikçe çoğalan matbaalar vasıtasıyla çıkmaya başlayan çeşitli gazete ve mevkutelerle bilgilendirilmesi, özellikle 1860'dan sonraki dönemde önemli bir gelişme kaydetti ve Avrupa merkezleriyle kıyaslandığında ortaya çıkan gecikme hali kısa zamanda telâfi edilme imkânı buldu. Kahvehanelere son zamanlar daha ziyade “*Kıraathane*” denilmesi, okumaya kahvenin bahane olduğuna işaret eden bir ince-liğe işaret eder. Bu mekânların, içlerinde “*devlet sohbeti*” yapılmakta olmasından ötürü kapatılması veya yıkılması II. Mahmud (ö. 1839) devri sonları itibariyle artık mazide kalmış olmakla beraber, bu dö-nemde kurulan ve yeniçeri ocağının ilgasından sonra yalnız kahve veya bozahanelerdeki erkekleri değil, bohçacı veya hamamcı hatun-lar eliyle ev kadınlarını da yakın takibe alan haber alma teşkilatı, II. Abdülhamid döneminde öne çıkacak hafiye teşkilatının âdeti öncüsü olmuştur. II. Mahmud devrinde İstanbul'daki kahvehane sayısı Eyüp 182, Galata 511, Üsküdar 250 olmak üzere toplam 1133 olarak veril-mekte olup, bunların bir kısmının yıkıldığı ifade edilmektedir. Yine devlet sohbeti yapılan mahallerden sayılan berber dükkânları da, işi bitenlerin tıraştan sonra başka tıraşa mahal vermeden dükkânı he-men terk etmeleri tembihatı ile sayıları 1658 olarak gösterilmektedir. Bunların 1098'i Nefs-i İstanbul'da, 86'sı Eyüp'te, 356 tanesi Galata'da ve 128 tanesi de Üsküdar'dadır.

Kültürel değişim, günlük yaşamdan kesitler, saray ve elçilikler: İstanbul'da kültürel değişim her yerde olduğu gibi öncelikle kibar kesimde kendini gösterdi. Kılık kıyafetteki değişimi, sık sık kadın-ların “*bed renkli*”, “*yüksek yakalı*”, alışılmıştın dışındaki renk ve kesim-deki giyim kuşamlarına duyulan tepkilerde dile getirilmeye başlanır.⁵³

.....

⁵² Nesimi Yazıcı, *Takvim-i Vekayi: Belgeler*, Ankara 1983.

⁵³ Enver Ziya Karal, *Selim III'ün hat-tı Hümayunları -Nizam-ı cedid-. (1789-1807)*,

Yasaklamalar her zaman olduğu gibi en kestirme yoldur. Yeni moda-ya uygun olarak kürkü cüppenin iç tarafına değil de artık dışına diktirenin, “çingenelerin oynattığı ayıya döndüğüne” işaret eden şairin yergisi moda sahasındaki değişimin yalnızca kadınlara mahsus bir şey olmadığını açığa vurur. Avrupa tarzında giyim III. Selim döneminde münhasıran askerî sahada kendini gösterdi (1793) ve ilk zamanlardaki muhalefete rağmen benimsendi. II. Mahmud döneminde kıyafet yenilenmesi ordu mensupları dışında devlet katındaki tüm memurlara da teşmil edildi ve âdeta *kamu alanı* kıyafet zorunluluğu getirildi. Bizzat padişah artık yeni üniforması içinde, başındaki fesi olmasa Rus Çarı veya Avusturya İmparatoru’ndan dış görünüş itibariyle pek fazla bir farkı kalmamış hale dönüştü.

Müslim ve gayrimüslim sâir ahali ise kendi şer’î ve örfî, geleneksel kılık-kıyafet cümbüşü içinde eskiden olduğu gibi renk renk ve çeşit çeşit libaslarla dolaşmaya devam etti. Stephan Gerlach’ın daha XVI. Yüzyıl sonlarından yaptığı gözlemlerde henüz pek fazla bir değişiklik olduğu söylenemez. Öyle ki, Gerlach’ın ifadesiyle, şehrin yolları bu elvan görüntü içinde bir çiçek bahçesini andırmaktaydı. Dışarda, sarı-mavi-beyaz, kırmızı-kahve-siyah, gül rengi, altuni ipek şalvar, bol ve vücudun hatlarını gizleyen, insanları olduğundan daha iri-yarı cüsseli, heybetli ve güzel gösteren kıyafetler giyilir. Başlar da-ima her çeşidinin özel bir anlamı olan sarıklarla örtülüdür.⁵⁴ Başka seyyahların da tespitiyle, bu kıyafetler insanları yalnızca olduğundan daha azametli göstermekle kalmazlar, aynı zamanda, bedensel kusurları, çarpıklık ve çirkinlikleri gözler önüne seren, o dar ve vücuda sınıksız oturan Avrupa esvaplarından çok daha rahattırlar ve ayıp örterler. Bu çeşnilik içindeki renk cümbüşü dinî ve kavmî çeşitliliğin de âdeta bilinçli bir terkididir sanki. Sarı çizmenin müslümanlara özgü olması hali ise hep devam etmiş görünüyor. 1846’da yani Islahat Fermanı ilanından on sene kadar önce basılan bir eserde Ermenilerin kırmızı çizme giydikleri kayda geçirilmiştir.⁵⁵ XX. Yüzyılın ilk dönemlerine

•••••

s. 102; *Câbî Târihi: (Tarih-i Sultan Selim-i Salis ve Mahmud-ı Sani) Tablil ve Tenkidi Metin*, haz. Mehmet Ali Beyhan, Ankara 2003, s. 773.

54 Kemal Beydilli, “Stephan Gerlach’ın Rûznâme’sinde İstanbul”, *Tarih Boyunca İstanbul Semineri (1988)*, *Bildiriler*, İstanbul 1989, s. 36.

55 Friedrich Wilhelm Hackländer, *Reise in den Orient*, I, 68.

dair kayıtlarında da Cemil Topuzlu bu kıyafet renkliliğine dikkat çeker, ancak bunu panayır görüntüsü veren çağdışı bir karmaşa olarak algılar: “Renk renk çarşaf, peçe, ferace, yeldirme içinde kadınlar; fes, sarık, keçe, külah, kalpak, kavuk, sikke, yemeni, şapka veya olur olmaz her şeyi kafaya geçirmiş erkekler...”⁵⁶

Asrın başından itibaren İstanbul’da müzik ve musiki alışkanlıkları da yine üst tabakalardan başlamak üzere değişime uğradı. Abdülmecid’in ayrıca müsrifliğiyle maruf kızı Refia Sultan’ın (ö. 1880) sarayında iki viyola, bir keman, iki lavta, bir kemençe, bir klarnet, zil takımı, iki piriñ boru, ayrıca iki adet kuyruklu piyano bulunduğu ve yabancı hocalardan ders aldığı bilinmektedir.⁵⁷ Aynı zamanda önemli bir ressam olan ve konçerto, sonat, mazurka gibi büyük ölçekte bestelere imza atan⁵⁸ son halife Abdülmecid Efendi’nin sarayında Beethoven çalınacak derecelerde Batı müziği hayranı olduğu bizzat kendisinin fırçasıyla sabittir.⁵⁹ II. Mahmud oğlu ve halefi Abdülmecid’e Giuseppe Donizetti’den piyano dersleri aldırttı,⁶⁰ böylece Sultan Abdülmecid piyano çalan -ve de iyi derecelerde Fransızca konuşan⁶¹⁻ ilk

.....

56 Cemil Topuzlu, *80 Yıllık Hatıratım*, s. 114.

57 Ali Akyıldız, *Mümin Ve Müsrif Bir Padişah Kızı: Refia Sultan*, İstanbul 1998, s. 15, 45.

58 Selçuk Alimdar, *XIX. Yüzyıldan İtibaren Osmanlı Devleti’nde Batı Müziğinin Benimsenmesi ve Toplumsal Sonuçları*, İstanbul Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış doktora tezi, Aralık 2011, s. 25-26.

59 İstanbul Resim ve Heykel Müzesi’ndeki bu eserin resmi için b. Mustafa Cezar, *XIX. Yüzyıl Beyoğlusu*, İstanbul 1991, s. 132; *Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, İSAM-İBŞB yay, İstanbul 2015, VII, 54.

60 Son asırdaki Batı müziğinin başta saray olmak üzere yaygınlık kazanması ve Avrupa’dan gelen müzisyenler ve Osmanlı hizmetindeki müzisyenlerle ilgili olarak bk. Evren Kutlay Baydar, *Osmanlı’nın Avrupalı Müzisyenleri*, İstanbul 2010. Ayrıca bk. Emre Aracı, “Each villa on the Bosphorus looks a screen new painted, or a pretty opera scene: Mahmud II (r. 1808-1839) setting the Ottoman stage for Italian opere and Viennese music, and European Theatre”, *Ottoman Empire and European Theatre, II: The Time of Joseph Haydn. From Sultan Mahmud I to Mahmud II (r. 1730-1839)*. Ed. Michael Hüttler – Hans Ernst Weidinger, Vienna 2014, s. 621-630.

61 “Zat-ı şahane Fransızcaya vakıf olup pek güzel konuşur ve *Le Journal des Débats* gazetesini düzenli olarak incelerdi”, Hayrettin Nedim Göçen, *Vesâik-i*

padişah oldu. O da çocuklarını Batı müziğiyle tanıştırdı ve birer müzik aleti -genelde piyano- çalma becerisi edinmesini ayrıca Fransızca öğrenmelerine özen gösterdi. Daha sonraki dönemlerde iş sarayda kadınlarının oluşturduğu müzik heyetleri ve orkestraların kurulması aşamasına kadar geldi.⁶² Sultan Abdülmecid'ten son halifeye kadarki zaman içinde hanedan mensupları arasındaki 39 üyeden 35'inin hanesinde piyano bulunuyordu.⁶³ İstanbul'da asrileşme sarayda başladı, hanedan mensupları arasında yayıldı, zamanla kökleşti, toplumun genel yaşam çizgisi fevkinde Avrupa tarzının, zevkinin, sofrasının, teşrifatinin, giyim-kuşamının mukallidi olarak başında bulunduğu milletle âdeta yabancılaştı! Eski kültür, teşrifat ve usuller ihmale uğradı ve giderek unutuldu. 5 Nisan 1829'da halk Ramazan Bayramı'nın ilk defa bando-mızıka ile kutlandığına şahit olurken;⁶⁴ her şeyin sonunda son Padişah Vahdettin de Topkapı Sarayı'nda Bâbüssaade önünde ecdadının altın tahtına otururken dua edilip alkış⁶⁵ tutulacağına, eski teşrifat tamamen unutulmuş olduğundan ne idüğü bilinmez marşlar çalındı (3 Temmuz 1918). Eyüp'teki makberine nakil için biat merasiminin bitmesini bekleyen Sultan Reşad'ın naaşı da bu şamatadan giderayak nasibini almış oldu!⁶⁶

Bununla beraber başta İstanbul'un zaman zaman sayıları 450'yi bulduğu ileri sürülen⁶⁷ Nakşî, Kadirî, Rufaî, Halvetî, Sadî, Celvetî gibi önde gelen çeşitli tekkelerinde⁶⁸ icrâ edilenler olmak üzere eski

.....

Tarihîyye ve Siyâsiyye. (Osmanlı Belgelerinin Dilinden Osmanlı ve Avrupa, adı altında sadeleştirip yayına hazırlayanlar: İshak Keskin - Ali Ahmetbeyoğlu), İstanbul 2008, s. 26.

62 Selçuk Alimdar, *XIX. Yüzyıldan İtibaren Osmanlı Devleti'nde Batı Müziğinin Benimsenmesi ve Toplumsal Sonuçları*, s. 18-19.

63 Selçuk Alimdar, *XIX. Yüzyıldan İtibaren Osmanlı Devleti'nde Batı Müziğinin Benimsenmesi ve Toplumsal Sonuçları*, s. 16.

64 Hakan Karateke, *Padişahım Çok Yaşa! Osmanlı Devletinin Son Yüz Yılında Merasimler*, s. 78-79.

65 Abdülkadir Özcan, "Alkış", *DİA*, İstanbul 1989, II, 470; Şakir Batman, Osmanlı Devleti'nde bir merasim kaidesi olarak toplu selamlama", *Bilimname*, XII, 2007/1, s. 189-192.

66 Ali Fuat Türkgeldi, *Görüp İştiklerim*, Ankara 1949, s. 151-152.

67 Enver Behran Şapolya, *Mezhepler ve Tarikatlar Tarihi*, İstanbul 1964, s. 460.

68 1784'te İstanbul'da 233 tekke mevcut olup, bunun 30 tanesi türbe ve ziyaretgâhtır.

musikimiz parlak temsilcileriyle ayakta kalmaya devam etti. 1803 tarihli seyahatnamesinde Reimers, Galata Mevlevihane'sinde Salı ve Cuma günlerinde ayin ve sema gösterisi yapıldığını ve bunun seyretmek ve dinlemek üzere Frenklere de açık olduğunu bildirmektedir.⁶⁹ Tekke sayıları diğerlerine kıyasen çok az olan Mevlevileri kendilerini musikiyle takdim eden, sakin tabiatlı dervişler olarak görmek pek isabetli olmayabilir; özellikle 7 Şubat 1771 tarihinde Ayasofya camiiindeki selamlıkta, Sultan III. Mustafa'nın Rus savaşı sebebiyle "Gazi" ilan edilmesi ve hutbede bunun dile getirilmesi esnasında ortaya fırlayan Mevlevi dervişlerinin, "yalandur, gazi değildir" diye yüksek sesle karşı çıkmaları, herhalde fevkalade cesaret isteyen bir iş olmalıdır.⁷⁰ Cuma selamlığının bazen padişahlar için hayatî tehlike taşıyabilecek umulmadık olaylara sahne olabileceğini de unutmamak lâzımdır. 18 Ekim 1791 tarihinde Ayasofya'da kılınan bir Cuma namazı esnasında cami içinde kır sakallı Magribî kılıklı biri hünkâr mahfiline doğru gizlemiş olduğu silahıyla üç misket mermisi ateşlemiş, kurşunlar mahfil şebekesini delerek III. Selim'i dehşete düşürmüştü, panik içinde aşağıya inmesi etrafındakiler tarafından âdeta zorla engellenmişti. Peşkir Ağası Seyyid Abdullah Ağa kendisini padişaha siper ederek yaralanmasına engel olmuştur. Olay akabinde kul yazıcıları tarafından yakalanan ve söyledikleri duyulmasın diye *ağızı kapatılarak* cami dışına sürüklenen suikastçı hemen sebil önünde idam edilmiştir.⁷¹ Selamlık merasimleri esnasında at üzerinde yol alan padişahların etrafında yürüyen çorbacıların büyük birer yelpazeyi andıran süpürge sarıklarınının, bu anlamda

.....

1840 tarihli kayıt 259 veya 254 gibi bir rakam içermekte, 1885 tarihli istatistik 260 rakamını vermekte, asrın sonlarındaki sayı 300 civarı olup, 1918'de bu 254'e düşmüştür. Genel olarak bk. Atilla Çetin, "İstanbul'daki tekke, zaviye ve hankâhlar hakkında 1199 (1784) tarihli önemli bir vesika", *Vakıflar Dergisi*, XIII, Ankara 1981; Cahit Telci, "İstanbul tekkeleri hakkında 1885 tarihli bir istatistik", *3 Mayıs 1944. 50. Yıl Türkçülük Armağanı*, İzmir 1994, s. 197-208.

69 Heinrich Christoph von Reimers, *Reise der russisch-kaiserlichen ausserordentlichen Gesandtschaft an die Othomanische Pforte*, II, 77.

70 Süleyman Göksu (haz.), *Müellifi meçhul bir ruzname: Osmanlı-Rus harbi esnasında bir şahidin kaleminden İstanbul (1769-1774)*, İstanbul 2007, s. 17.

71 İ. H. Uzunçarşılı, "Üçüncü Selim zamanında yazılmış dış ruznamesinden 1206/1791 ve 1207/1792 senesine ait vekayı", *Bellekten*, XXXVII, Ekim 1973, nr. 148. Ankara 1973, s. 615-616.

hedefi gizleme gibi bir görev ifa ettiklerini söylemek yanlış olmaz. Nitekim böyle bir selamlığa şahit olan Reimers, bunların süpürge sarıkları arasında padişahın zorlukla görüldüğünü kayda geçirmiştir.⁷² Bu anlamda Ermenilerin Yıldız Camii'ndeki selamlık merasimi esnasında, II. Abdülhamid'i öldürmek üzere bomba dolu bir arabayla kurdukları tuzak (21 Temmuz 1905), asrın sonlarında İstanbul'da cereyan eden en dehşetli olaylardan biridir. Cuma -günümüzde de olduğu gibi- çeşitli protestoların tertiplendiği günlerdendi. 19. asırda buna dair özellikle medrese talebelerinin (Suhte) başını çektiği pek çok örnekler vermek mümkünse de, evvelki asırlarda cereyan eden bazı önemli hadiselerde olduğu gibi (1622 II. Osman, 1648 İbrahim, 1703 II. Mustafa'nın tahtlarını ve hayatlarını da kaybettikleri büyük ayaklanmalar) Cuma namazının kılınmaması, ezanının dahi okunmaması gibi olağanüstü tepkilere rastlanmaz.⁷³ Yine de Mora'daki Rum ayaklanması (1821) sebebiyle oluşan infial dalgalarının bir sonucu ve şehre sızan Rum fedailerinin muhtemelen devlet ricaline suikast tertibi içinde oldukları istihbaratından da etkilenmiş olarak, ricalin vakit namazlarını evlerinde kılmalarına dair çıkan hüküm (20 Nisan 1821) bu anlamda zikre değerlidir.⁷⁴

Batı müziği daha III. Selim zamanında İstanbul'da ahenk vurmaya başladı. III. Selim'in, kız kardeşi Hatice Sultan'ın sarayında bu tür müziği tanıdığı ve Hatice Sultan'ın misafir ettiği yabancı hanımların sergiledikleri dansları kafes arkasından seyrettiği nakledilmektedir.⁷⁵

.....

⁷² Heinrich von Reimers, *Reise der russisch-kaiserlichen ausserordentlichen Gesandtschaft an die Othomanische Pforte*, II, 14. Bu tür bir değerlendirme için ayrıca bk. *Pouqueville's Reise durch Morea und Albanien nach Constantinopel und in mehrere andere Theile des Ottomanischen Reiches in den Jahren 1798, 1799, 1800 und 1801*. Aus dem Französischen übersetzt von. K. L. M. Müller, Leipzig 1805, I, 125.

⁷³ Feridun Mustafa Emecen, "Emperyal Dönüşümlerin Muhteşem Kenti İstanbul", *Antik Çağdan 21. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, I, 133. II. Mustafa saltanatına son verecek isyan ve İstanbul'da Cuma namazı kılınmaması (27 Temmuz 1703) için ayrıca bk. Rifa'at Ali Abou-El-Haj, *1703 İsyani. Osmanlı Siyasetinin Yapısı*. Çev. Çağdaş Sümer, Ankara 2011, s. 99.

⁷⁴ *Şânizâde Tarihi*, haz. Ziya Yılmaz, İstanbul 2008, s. 1128; *Cevdet Tarihi*, XI, 167.

⁷⁵ Heinrich von Reimers, *Reise der russisch-kaiserlichen ausserordentlichen*

Bazı seyyahlar o devirde “*Malboro askere gidiyor*”⁷⁶ parçasının çok sevildiğini ve bunu bizzat padişahın da beğendiğini ve bu yüzden İstanbul’un her tarafında söylenir olduğunu rivayet ederler.⁷⁷ Kendisi de seçkin bir bestekâr olan III. Selim’in Topkapı Sarayı’nda zaman zaman “*Türkmen çığırışları*” da dinlediği halleri oldu, ancak bu biraz da gülmece kabilindeki bir merak gidermeden başka bir anlam kazanmadı.⁷⁸ Aynı şekilde giderek daha fazla olmak kaydıyla İstanbul’da görülmeye başlanan ve Pera’dakilere sunum yapan yabancı müzik ve tiyatro kumpanyalarının sergilediği sesli oyunlar, III. Selim’in Sırkâtibi Ahmed Efendi’nin tanımlamasıyla, “*opera nâm müzahref mülâ‘abe-i Efrençî*” (Opera denilen gerçekmiş gibi sunulan Frenk oyunu) sarayın da merakını celbeder ve bunlar geldiklerinde davet edilerek seyredilir.⁷⁹ İstanbul’a gelen bu kumpanyaların artistik müzik ve sahne gösterileri, Sultan Mahmud sonrası dönemde giderek yerleşmiştir. Bu dönemde yeniden yaptırılan saraylarda tiyatro solanlarına yer verilmesi buna işaret etmektedir. Tiyatronun şehirden önce sarayda yer edindiğini söylemek yanlış olmaz. Dolmabahçe Sarayı’ndaki tiyatro salonu dışında özellikle Yıldız Sarayı’nın da özel bir tiyatroya sahip olduğu ve Batı müziği mültefiti olduğu bilinen II. Abdülhamid’in (ö. 1918) burada çeşitli etkinlikler sergilediği, hattâ kendisinin de tek

.....

Gesandtschaft an die Othomanische Pforte, II, 16. Kardeşi Hatice Sultan’ın sarayında Fransa’nın İzmir Konsolosu Amoureux’un kızı ile Sicilyateyn Elçisi De Lodu’nun kızının org çalmaları ve bunu paravana arkasında dinleyen III. Selim’in ortaya çıkarak kızlara iltifat etmesi”, bk. Refik Ahmet Sevengil, *Opera Sanatı İle İlk Temaslarımız*, İstanbul 1969, s. 15-16 ve buradan zikreden Selçuk Alimdar, *XIX. Yüzyıldan İtibaren Osmanlı Devleti’nde Batı Müziğinin Benimsenmesi ve Toplumsal Sonuçları*, s. 17.

76 Marlborough Dükü John Churchill’in (1650-1722) İspanya Veraset savaşları esnasında, muhtemelen Fransa karşısında kazandığı Malplaquet muharebesindeki zaferini alaya alan sözleriyle temposu neşeli bir Fransız halk şarkısı.

77 Heinrich Christoph von Reimers, *Reise der russisch-kaiserlichen ausserordentlichen Gesandtschaft an die Othomanische Pforte*, II, 16.

78 III. Selim’in Sırkâtibi Ahmed Efendi tarafından tutulan *Rûznâme*. Yay. V. Sema Arıkan, Ankara 1993, s. 86, 100.

79 Sırkâtibi Ahmed Efendi, *Rûznâme*, s. 248; Selçuk Alimdar, *XIX. Yüzyıldan İtibaren Osmanlı Devleti’nde Batı Müziğinin Benimsenmesi ve Toplumsal Sonuçları*, s. 17-18.

perdelik çeşitli gülmeceler kaleme alarak, bunları sahnelettiği ifade edilmektedir.⁸⁰ Piyano yanında keman da çalan ve beş yüze yakın bestesi bulunan⁸¹ V. Murad (ö. 1895) dışında eli resme de yatkın olan Abdülaziz'in de (ö. 1876) Batı müziğine merak sardıkları malumdur. Abdülaziz'in ustaca ney üflediği ise bilinmektedir.⁸² Yeniçeri ocağının kaldırılmasından sonra yeni kurulan Batı tarzı askerî sistem içinde artık anlamı kalmamış olan ve zorunlu olarak ocakla aynı akıbeti paylaşan mehter müziği, yerini hattâ Cuma selamlıklarında duyulan İtalyan-kârî opera parçalarının detone melodilerine terk ederken; son zamanlara kadar resmî marş diye çalınan canbazhane fanfanalarından bozma *Mecidiye Marşı* gibi parçalar, asrîleşmenin aynı zamanda kulak tırmalayan örneklemeleri oldular. Bizzat II. Mahmud'un yeni ordusu için Acemaşiran makamında ama Batı tarzı marş türü bir parça bes-telediği ifade edilmektedir.⁸³

III. Selim devri yabancı elçiliklerin kendi aralarında tertiple-dikleri eğlenceler, şüphesiz Avrupa tarzında esintiler aksettirmekteydi. Bunlar yaz günlerinde Boğaz'daki elçiliklerde eğlenceler ve piknik-ler düzenlerler, karnaval günleri balolar verirler, diplomatlar ve eşleri dâhil olmak üzere elçilik mensupları tertiplenen maskeli balolarda değişik kıyafetler içinde topluca eğlenirlerdi. Bizzat elçilerin hanımla-rıyla beraber kendi aralarında rol paylaşımı yaptıkları tiyatro ve opera sahneledikleri bilinmektedir.⁸⁴ İsveç elçiliğinde özel bir tiyatro salonu

•••••

80 Orhan Koloğlu, *Abdülhamid Gerçeği*, İstanbul 2002, s. 52-53.

81 Vedat Kosal, *Western Classical Music in the Ottoman Empire*, İstanbul 1999, s. 29-31'den zikreden, Selçuk Alimdar, *XIX. Yüzyıldan İtibaren Osmanlı Devleti'nde Batı Müziğinin Benimsenmesi ve Toplumsal Sonuçları*, s. 22.

82 *Mabeyn Başkâtibi Âtîf Efendi'nin Hatıratı*, vr. 21b.

83 Selçuk Alimdar, *XIX. Yüzyıldan İtibaren Osmanlı Devleti'nde Batı Müziğinin Benimsenmesi ve Toplumsal Sonuçları*, s. 18. Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın Mısır'daki bu tür icraati için bk. Adam Mestyan, "Sound military music, and opera in Egypt during the rule of Mehmet Ali Pasha (r. 1805-1848), *Ottoman Empire and European Theatre, II: The Time of Joseph Haydn. From Sultan Mahmud I to Mahmud II (r. 1730-1839)*, s. 631-656.

84 Lafitte-Clave, *Journal d'un officier François à Constantinople*, s. 156, 163, 164, 165. Mesela 1785-86'da Voltaire'in ilk defa 1749'da sahnelenen Nanine (ou le péjugé vaincu) eseri ve 1782'de ilk defa oynanan Giovanni Paisiello'nun Sevil Berberi (Barbiere di Siviglia) operaları. Sevil Berberi'nde İsveç elçisinin

bulunmaktaydı.⁸⁵ Boğaz gezisi esnasında bunların bahçe şenliklerine şahit olan padişahın, rahatlarına bakmaları ve eğlencelerine devam etmelerine dair haber yollaması ve ayrıca çiçek ve şekerleme göndererek özellikle hanımların kalbini fethetmesi, hattâ bir gün Büyükdere'deyken başlarına geldiği gibi, yağmura yakalandıklarında cemiletan şemsiyelerini açmalarına izin vermesi,⁸⁶ yeni dönem Avrupa salon kibarlığının tezahürü gibidir. Belki, aynı zamanda III. Selim'in sükardesti olup ve yeğeniyle evlendirdiği Kaptanıderya Küçük Hüseyin Paşa'nın şahsî dostluk kurduğu İstanbul'daki İngiliz elçisi Lord Elgin'in ısrarlarına dayanamayıp, nihayet sarayında hanımı Esmâ Sultan'ı peçesiz haliyle sezdirmeden gözetlemesine razı olması, bu kabil

.....

hanımı madam Heydenstam Rosine rolünü üstlenmiştir, (s. 156). Yine İsveç elçiliğinde sergilenen bir İtalyan operasında Madam Heydenstam dışında yeni İspanya elçisi Bouligny'nin kızı matmazel Bouligny, İngiliz elçiliğinden Bianchi, Rus elçiliğinden konsolos Ferrieri rol almışlardır (s. 163). Heinrich Christoph von Reimers, *Reise der russische-kaiserlichen ausserordentlichen Gesandtschaft an die Othomanische Pforte*, I, 169, 189-190.

85 Heinrich Christoph von Reimers, *Reise der russisch-kaiserlichen ausserordentlichen Gesandtschaft an die Othomanische Pforte*, II, 52; Ayrıca bk. Suna Suner, "The earliest opera performance in the Ottoman World and the role of diplomacy", *Ottoman Empire and European Theatre, I. The Age of Mozart and Selim III (1756-1808)*, ed. Michael Hüttler – Hans Ernst Weidinger, Vienna 2013, s. 189 vd.

86 Heinrich Christoph von Reimers, *Reise der russisch-kaiserlichen ausserordentlichen Gesandtschaft an die Othomanische Pforte*, I, 181. Şemsiye açmak yalnızca padişaha mahsustur, o yakınlardayken açılmaz. Saray önünden geçen deniz araçları da şemsiyelerini indirmek ve de sessiz olmak ve edepli davranmak zorundadır. Bu hususta bk. Enver Ziya Karal, *Selim III'ün Hat-tı Hümayunları -Nizam-ı Cedid-*, s. 98. Bu davranış bir saygı alameti addedilmekle beraber kökeninin güvenlikle ilgili bir önlem olduğu açıktır. Saray önünden geçerken şemsiye açılmaması ve edep dışı davranılmamasıyla ilgili hükümler geç tarihlerle kadar geçerliliğini korumuştur. Padişahın sahilsarayı önünden sandalla geçerken yatmış vaziyette olan ve şemsiyeyi kapatmayan birine dair yapılan uyarıyla ilgili olarak bk. BOA, C.ML. no. 27204. Sene 1886. Bu belgenin görüntüsü için bk. *Büyük İstanbul Tarihi*, II, 366. 1812'de İstanbul'a gelen diğer bir seyyahın kaydına göre, padişah sarayı önünden geçerken tütün ve çubuk içilmesi dahi yasaktır. Bk. *Johann Heinrich Mayr's Reise nach Konstantinopel, Aegypten, Jerusalem, und auf den Libanon*, yay. Johann Conrad Appenzeller, St. Gallen 1820, s. III.

eğlencelerden biriydi ve zamanında sefaret mahfillerinde anlatılmakta olması gerçek bir hikâyeye karşı karşıya olduğumuza bizi âdeta ikna eder. Hüseyin Paşa, Lord Elgin'i sarayına alır ve büyük salonun kalın kadife perdeli pencere loşluğunda bir an için başını kendisine doğru çeviren ve eliyle selam verir gibi yapan yarı peçeli bir hanımın belli-belirsiz güzel çehresini keşfeder. Helecanı sefarethaneye döndüğünde de devam etmekte olmalı ki, durumu eşi Leydi'ye anlatmaktan kendini alamaz. Sonuç, Leydi Elgin'in kahkahası ve Kaptan Paşa'nın sarayında gördüğü o hanımın kendi karısı olduğunu öğrenmesiyle tam bir sürprize dönüşür.⁸⁷ Leydi Elgin ile Kaptan Paşa'nın işbirliği İstanbul'da başlayan asrî hayata ilginç bir katkı yapmıştır!

19. yüzyıl Avrupa'sında gözlenen kimi teknik gelişmeler çok geçmeden İstanbul ahalisinin de ilgisine sunulur. Bunlardan biri muhakkak ki İstanbul göklerinde yükselen ilk balon gösterisidir. Kara Mühendishanesi'nin İngiliz mühtedisi olan beşinci halifesi mühendis Selim tarafından yapılan sıcak hava balonu (o zamanlar buna çadır deniliyordu!) 1802'de Mısır'ın Fransız istilasından kurtuluşu müna-sebetiyle tertiplenen büyük kutlamalar esnasında bir ilk olmak üzere göklere yükselir.⁸⁸ 1844'de İstanbul'a gelen Comasgi adlı İtalyan Haydarpaşa ve sonra Taksim'de balonla iki uçuş yapar ve sanki bir kuyruklu yıldız görünmüş gibi halkın büyük alaka ve helecanını celbeder. Comasgi, Haydarpaşa'daki üçüncü uçuşunda gözden kaybolmuş ve bir daha ortaya çıkmamıştır.

İstanbul, buharlı gemi, telgraf, telefon, tren, tramvay, tünel, özellikle elektrik ve nihayet otomobil gibi nimetlerle Avrupa'dan fazla gecikmemiş olarak tanışır. İlk buharlı gemi teması II. Mahmud sayesinde oldu. Resimlerini de gözlemleyebildiğimiz, padişahın satın aldığı yandan çarklı büyük yatı “*Buğu*” gemisi olarak tanınmaktaydı. Bu güzel Türkçe isim zamanla yerine aynı anlamdaki Fransızca “*va-pur*”a terketti. II. Mahmud, Tekirdağ (1830), Gelibolu (1831) ve Varna (1837) gezilerine bu gemiyle çıkmıştır.

.....

87 Josef Krauter, *Franz Freiherr von Ottenfels. Beiträge zur Politik Metternichs im griechischen Freiheitskampfe 1822-1832*, Salzburg 1913, s. 11-12.

88 Kemal Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishane, Mühendishane Matbaası ve Kütüphanesi (1776-1826)*, İstanbul 1995, s. 53, n. 2; *Câbi Târîhi*, s. 59.

Kırım harbi esnasında (1853) İstanbul ile Varna'daki ordu merkezi arası çekilen telgraf ilk hat olma özelliğini taşır ve kısa zamanda modern idarenin vazgeçilmezi arasında yer alır. Özellikle II. Abdülhamid devrinde (1876-1909) fevkalade yaygınlaştırılmış olarak imparatorluğun en ücra köşeleriyle anında haberleşme imkânı sunan bu yenilik, dağılmakta olan imparatorluğun sıkıca merkezî rabtın denetimi altında tutmak gibi müstesna bir hizmet ifa ederken, II. Abdülhamid idaresinin yıkılmasında da en etkin rolü üstlendi. Dağılan imparatorluk akabinde girişilen Millî Mücadele'de imparatorluktan kalan bu hatların başarıya olan katkısını küçümsememek gerektir. Öte yandan İstanbul'da telefon resmî organlar dışında aynı yaygınlığa kavuşamadıysa, bunun son dönemdeki idarelerin toplumu sıkı denetim altında tutma kaygısından kaynaklandığı bilinmektedir.

Deniz tarafı surları önünden Sarayburnu'na ve Sirkeci'ye varan demiryolu, yapımcı için işi en ucuza çıkartacak bir güzergâhın tercihiyle inşa edilirken, Topkapı Sarayı'na ismini veren Sarayburnu'ndaki bina başta olmak üzere güzergâh üzerindeki tarihsel mekânların ilk tahribatını da beraberinde getirdi. Özellikle Sarayburnu-Eminönü arasındaki binaların zaman içinde ortadan kalkışı böylece meydana gelirken, Nefs-i İstanbul'un müslüman ahalisine ulaşım anlamında pek faydası dokunmadı. 1864'te ilk atlı tramvay hatları Bayezid-Aksaray, Karaköy-Tophane-Beşiktaş güzergâhında açıldı, Arnavutköy'e kadar uzatıldı ve Karaköy-Beyoğlu-Şişli hatlarıyla genişletildi. Anadolu yakası daha uzun zaman bu gelişmelerin muhasara ettiği şehre seyirci kaldı. Bu yakada tramvay -elektrikli olarak- ancak Üsküdar-Kadıköy hattıyla 1927'de çalışmaya başladı. Hülasa genelde yaya gidip-gelme yaygın bir ulaşım şekli olarak asrın sonlarına kadar -hattâ yakın zamanlara kadar- geçerliliğini korudu. 1874'te Karaköy-Beyoğlu arasındaki yoğun insan trafiğinin ekonomik cazibesıyla kazılan Tünel ise zaten şehrin bu anlamdaki genel ihtiyacına cevap veren bir girişim olarak düşünülmemiştir. Şehrin imtiyazlı kesimi olan Beyoğlu çağdaş belediyeciliğin de başlangıç noktasını teşkil etti. Mayıs 1856 tarihinde İntizam-ı Şehir Komisyonu oluşturulmuş, 1858'de İstanbul 14 Belediye Dairesi'ne ayrılmış ve Beyoğlu ve Galata'yı içine alan ve modern belediyeciliğin ilk örneğini oluşturan 6. Daire, 1877 senesine kadar ayrıcalıklı konumunu korumuştur. Yolların aydınlanması, çöplerden

temizlenmesi gibi asrîlikler öncelikle Beyoğlu'na özgü hizmetlerdendir. Önceki asırlarda çöp toplama, bu işi yapmayı üstlenen ve karşılığında belirli bir ödemede bulunan “*Arayıcı*” adı verilen çöpçü esnafına bırakılmıştı. Çöplerin toplanması ve sokak temizliği “*Çöplük Subaşı*” denilen bir yetkili tarafından arayıcılara ihale edilirdi. “*Arayıcı*” topladığı çöplerden işe yarar olanları ayırır geri kalanları denize dökerdi.⁸⁹ Denize dökme uygulaması yakın zamanlara kadar geçerliliğini korumuştur. Büyükada'nın Marmara cihetindeki bayırından aşağı denize atılan çöplerin oluşturduğu yüzkarası çöplüğünü burada hatırlamak mümkün mü? *Câbi Tarihi*'nde yer alan ve uygulaması İstanbul ve Bilâd-ı selâse kadılarına havale edilen şu ferman kaydı (Ağustos 1812) temizlik işlerine verilen önemi vurgulamakla beraber, yine de çöplerin denize atılmasını öngörür. “*Herkes sokaklarda duhan içmeyüp ve herkes sokaklarını ve dükkânları önlerini süpürdüp, deryaya ilka!..*”⁹⁰ 1854'ten sonra çöp toplama ve temizlik işleri belediyelere havale edilmiş olmakla beraber, bunun bütün şehre şamil bir hizmet olabilmesi için uzun zamanların geçmesi gerekti. İstanbul genelinde muhtarlıkların ihdas edilmesi ve evlere numara konulması Vak'a-i Hayriye'den (1826) sonra yaşama geçirilmiş, hattâ sokaklara Avrupa şehirlerindeki gibi isimler verilmesi ve bunun sokak köşelerine raptedilen levhalarla belirtilmesi çok daha sonraki dönemlere sarkmış bulunuyordu. 1864 tarihli bir seyahatname bazı sokak isimlerinin tuhaflığına işaret eder: Tophane'de *Sormagir* sokağı, Pera'da *Kellekoparan* ve *Cihangir* sokakları gibi.⁹¹ Bu bağlamda II. Mahmud döneminde bekâr odalarının yoğun yer tuttuğu ve bir fuhuş yuvası olarak mimlenen Bahçekapı'daki *Melekgirmez* sokağının isminin ve hattâ birkaç saat içinde yıkılarak cisminin ortadan kaldırıldığını (1813) hatırlayalım!⁹²

Asrın ortalarından itibaren şehrin asrî semti olan Beyoğlu her türlü eğlencenin ve hane söndüren kaçamakların da merkezi oldu. Bu anlamda genelde mirasyedi müslüman kesimden müdavimlerinin de giderek artmakta olduğu bir sefahat beldesi olarak nahoş bir iz bıraktı.

.....

89 Vahdettin Engin, “İstanbul Çöpleri”, *Cumhuriyet'in Aynası Osmanlı*, İstanbul 2010, s. 85-92.

90 *Câbi Tarihi*, II, 885.

91 Friedrich Wilhelm Hackländer, *Reise in den Orient*, I, 62.

92 Şânîzâde *Tarihi*, I, 584, 657-658; *Câbi Târihi*, s. 914.

Kırım savaşı esnasında İstanbul'u karargâh olarak kullanan on binlerce yabancı asker için burada ve Selimiye-Üsküdar bölgesinde Avrupa tarzında çeşitli haneler açılması yozlaşmaya yaygınlık kazandırdı ve giderek olağan hale getirdi. Suriçi İstanbul'da da bu gibi yerlerin bulunduğu bilinmekte olup, bunların içinde en tanınmış yerlerden birini Cevdet Paşa *Tezâkir*'inde özellikle dile getirmektedir. O günün Manukyan'ı olan, ölümü (28 Şevval 1271/13 Temmuz 1855) münasebetiyle bazı şairlerin hattâ tarih düşürdükleri Langa Fatma'nın, İstanbul Edirnekapı semtinde bayağı bir mahalle hacminde olup da “*kibârâne ve zarifâne*” işlettiği hanesi, Cevdet Paşa'nın ifadesiyle dönemin Zabtiye Müşiri'nin dahi denetiminden âzâde idi.⁹³ Bu gibilerin, moldavancıları ve sermayeleriyle birlikte şehirden sürüldükleri devirlerin, hattâ *Melekgirmez* sokağı hikâyesinde olduğu gibi tamamen ortadan kaldırıldığı dönemlerin artık geçmişte kaldığını Cevdet Paşa'nın bu kaydı yeterince anlatmaktadır.

Kırım savaşı sonrasında İstanbul'da müslüman kesimin günlük yaşam ve zevklerinin değişimine, Boğaziçi'nin yaygın bir şekilde yerleşime açılması ve sayfiye mekânı olarak öne çıkmasına Cevdet Paşa (ö. 1895) *Marûzât*'ında önemli tespitler, çarpıcı ve tuhaf açıklamalarla geniş yer vermiştir.⁹⁴ Kâğıthane gezintileri âdetâ III. Ahmed (1703-1730) devrindeki eski itibarını kazanmış olarak ziyade rağbet bulur. Göksu, Boğaz ve mehtap sefaları bir yenilik olmak üzere özellikle öne çıkar. Mefruşattan sofrâ takımlarına kadar hayatın alışkanlıkları değişir, günlük yaşamın eski sadeliği ve bereketi terk edilir. Kadıköy ve Adalar'ın henüz yerleşim yoğunluğu arz etmediği, Kızıltoprak'ın adının dahi anılmadığı bir dönemde kışları İstanbul veya Beyoğlu'nda, yazları ise Boğaz'da oturmak moda haline gelir. Kısa zamanda yaz aylarında burada kiralık bulmak neredeyse imkânsızlaşır ve fiyatlar fahiş derecelerde yükselir. Mesire yerleri saraylılar dâhil olmak üzere artık kadınlara da hizmet vermeye başlar. Kadın-erkek içiçeliliği giderek artar ve eski kötü huylar terk edilerek karşı cinse alaka doğal mecrasına oturur! Mesire yerlerinde işaretlerle muaşaka kadın-erkek ilişkilerine yeni bir boyut katar. Öteden beri dışarı çıkma âdeti olmayan saray kadınlarının İstanbul'da dolaşmaları için II. Mahmud devri

.....

93 Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 1-12, yay. Cavit Baysun, Ankara 1986, s. 50.

94 Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, yay. Yusuf Halaçoğlu, İstanbul 1980, s. 7- 9.

sonlarında feraceler icat edilir ve saray kadınları bunlara bürünerek şehirde gezilere çıkmaya başlar.⁹⁵ Abdülmecid döneminde (1839-1861) saraylıların şehirde dolanmaları giderek göze batacak derecede artar. Bu sair rical haremleri ve kudretlerine göre halk kesimi tarafından da taklit edilir. Başlayan yeni hayat tarzının mali yükü İstanbul'da büyükten küçüğe hemen herkesi etkiler, hesaplar şaşar! Padişah kızları, ikballeri, ricâl haremleri, yaz aylarını geçirmek üzere İstanbul'a gelen ve zenginlikte herkesi gölgede bırakarak kıskançlık uyandıran Mısırlı "prenseler" ortalıkta dolaşıp dururlar. Hattâ Abdülmecid'in kızları gece mehtaba dahi çıkar olurlar -ve de damatlar dâhil olmak üzere sultan babalarından epey papara yerler!-⁹⁶ Oysa vaktiyle I. Abdülhamid'in (ö. 1789) kızı babasına yazdığı pusulada şehirde dolaşmadığından bahsetmekte, padişah babası da kendisine yakışanın zaten bu olduğunu ifade etmekteydi!

İstanbul'un taçlı misafirleri: Yüzyılın ikinci yarısından itibaren İstanbul aynı zamanda çeşitli prenslerin, veliahtların, kral ve imparatorların ağırlandığı bir şehir haline geldi. Bunlar lâyıık olduğu şekilde karşılandılar ve padişah saraylarında misafir edildiler. Fransa kralı Louis-Philippe'in oğlu Prens de Joinville (1839), yine aynı sene Felemenk kralzâdesi Prens Henri, Rus prensi Konstantin Nikolayeviç (1845), metbu hükümdarına biat münasebetiyle Romanya Prensleri Alexander Ioan Guza (1860) ve Karl von Hohenzollern-Sigmaringen (1866), Britanya veliahtı Galler Prensi ve eşi (1869). Yabancı ziyaretlerinin artması sebebiyle önemli bir teşrifat sorunu ortaya çıkmış ve gelenlerin nasıl ağırlanacağı ve uygulanacak protokolün bir düzene sokulması kaçınılmaz olmuştur. Bu anlamda 1846'da Hariciye Nezareti Tercüme Odası'na bağlı Teşrifat-ı Hariciye Memurluğu ihdas edilmiş, eski teşrifat yerini Avrupaî protokola bırakmıştır.

En muhteşem ağırlama muhakkak ki tek başına gelen Fransa imparatoru III. Napolyon'un (ö. 1873) eşi imparatoriçe Eugénie de Montijo (ö. 94 yaşında, 1920) için yapılanı oldu ve zamanla halk muhayyelesi bu ziyaretten bir Baltacı-Katarina hikâyesi yaratmış olsa da Sultan Abdülaziz (ö. 1876) tarafından uzun yıllar unutulmayan

.....

⁹⁵ Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 13-20, s. 3, 8.

⁹⁶ Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 13.

masalımsı bir hüsnü kabul gördü, zerâfet ve kibarlıkla ağırlandı (1869).⁹⁷ Yorganı incilerle bezeli özel yatak odası tefrişi dâhil olmak üzere Beylerbeyi Sarayı'nın hazırlanması, İstanbul'da bulunduğu sürece geceleri Boğaz kıyı ve tepelerinde binlerce insanın ellerinde tuttukları meşalelerle yarattıkları şehriyân imparatoriçenin uzun yıllar yaşattığı anılarında yer etti. İstanbul'a vardığında yatından, şerefine düzenlenen resmigeçitte hazır bulunmak üzere gidilen Beykoz kasrında arabadan inerken, kasra girerken, ziyafet sofrasına sevk edilirken Abdülaziz'in imparatoriçenin elinden tutarak, sol koluna girerek eşlik etmesiyle, İstanbul halkı aleni olarak bir padişahın bir kadını *koltukladığına* ilk defa şahit oldu!⁹⁸

Sultan Reşad (ö. 1918) devrinde ama bu sefer mahlu' imparatoriçe sıfatıyla ve haliyle artık ihtiyar bir kadın olarak tekrar geldiğinde (1911), yine de eski hukukuna riayet edilmiş olarak karşılandı ve ilk gelişinde küçük yaşlarda kendisine tanıtılmış olan şehzade Yusuf İzzeddin Efendi tarafından ziyaret edildi, vaktiyle şâhâne bir şekilde ağırlandığı mekânları son bir defa daha görmüş olmaktan son derece memnun oldu ve muhakkak ki bir o kadar hüzünlendi.⁹⁹

Hanedan mensubu diğer pek çokları yanında taçlı ziyaretçilerin listesi özellikle asrın ikinci yarısından itibaren kesafet arz etmek üzere, Rus grandüklerine, Prusya veliaht prenslerine, Avusturya-Macaristan ve Alman imparatorlarına, 1873'te gelip Beylerbeyi sarayında ağırlanan İran Şahı Nasirüddin'e¹⁰⁰ ve Brezilya imparatoriçesi Teresa Christine'ye kadar uzanır. İmparatoriçe 14 Ekim 1876'da Harem'i ziyaret etmiştir.¹⁰¹ Bunlara, 1869-1877 arası Amerika Birleşik Devletleri'nin 18. başkanı olarak görev yapmış olan Ulysses Simpson Grant'ı da (ö. 1885) ilave edebiliriz. Eski başkanın ziyareti Ayastefanos

.....

97 Karşılması, ağırlanışı ve ziyafet sofrası hakkında yeni bir çalışma olarak bk. Mehmet Yıldız, "Türk Resmî Ziyafet Kültüründe Zirve: Fransa İmparatoriçesi Eugeniè Onuruna Verilen Muhteşem Ziyafetler (1869)", *Millî Folklor*, 26/102, Ankara 2014, s. 129.

98 *Mabeyn Başkâtibi Âtîf Efendi'nin Hatırâtı*, vr. 52b.

99 Halid Ziya Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi*, III, İstanbul 1941, 73-75.

100 *Mabeyn Başkâtibi Âtîf Efendi'nin Hatırâtı*, vr. 69a-70b.

101 Davut Erkan, *II. Abdülhamid'in ilk Mabeyn Feriki Eğinli Said Paşa'nın Hatıratı*, I-II, 1876-1880, İstanbul 2011, s. 87.

Anlaşması'nın yapıldığı (3 Mart 1878) kara günlere rastladığı İstanbul'a 1-6 Mart arasında misafir edildi ve II. Abdülhamid ile görüştü. Padişah kendisine *Leopold* ve *Linden Tree* adları verilen 5 ve 4 yaşında üç-beş asırlık şecereye sahip olduğu ileri sürülen iki Arap atı hediye etmiştir.¹⁰² Beylik menşûrlarını almak üzere İstanbul'a gelen ve metbu hükümdarına biat eden Tunus beyleri, Mısır vali ve hidivleri, Eflak-Boğdan, Sırp ve Bulgar prensleri (daha sonra geldikleri sıfatlarıyla Romanya, Sırbistan, Bulgaristan ve Karadağ kralları) bir tarafa bıraktığında, en önemli hükümdarlar listesinin başında Avusturya-Macaristan imparatoru Franz Joseph (1848-1916) ve yine Habsburgların 1916-1918 arasındaki son imparatoru I. Karl (ö. 35 yaşında, 1922) ile imparatoriçe Zita (ö. 97 yaşında, 1989) ve haliyle Alman imparatoru II. Wilhelm'in (ö. 1941) 1889, 1898 ve 1917'de olmak üzere İstanbul'a yaptığı üç ziyaret gelmektedir. Kutsal yerlere kadar uzanan ve buradaki bir ziyafet sofrası nutkunda "300 milyon müslümanın halifesi" olan II. Abdülhamid'e dostluğunu bütün dünya önünde alenen ilan eden II. Wilhelm'in ikinci ziyareti İstanbul'a Sultanahmet meydanındaki Alman Çeşmesi'ni hediye etti.¹⁰³

Avrupa'nın en uzun tahtta kalan (1848-1917) hükümdarlarından olan Avusturya-Macaristan Kaiser'i Franz Joseph'in İstanbul seyahati, Abdülaziz'in Avrupa seyahati dönüşünde uğradığı son payitaht olan Viyana'ya yaptığı ziyareti (1867) iade amacını taşır ve Abdülaziz'in Viyana ziyareti gibi Kaiser'in de İstanbul ziyareti bir ilktir. Bu özelliğinden ötürü ve işlenmemiş bir konu olması sebebiyle İstanbul bağlamında olmak üzere burada Kaiser Franz Joseph'in ziyaretine dair bazı küçük bilgiler vermek uygun düşebilir: 28 Ekim -1 Kasım

.....

¹⁰² Bu ziyaret ve iki devlet arasındaki ilişkiler boyutunu da sergileyen başarılı bir çalışma olmak üzere bk. Ali Sönmez, "Ayastefanos Antlaşması'nın Gölgesinde ABD Eski Başkanı Grant'ın Türkiye Ziyareti", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XIII/I (Yaz 2013) s. 37-55. Ayrıca 1872'de Grant'ın büyük oğlu Frederick Dent Grant, ABD ordusu genel kumandanı General William Tecumseh Sherman ile birlikte İstanbul'a gelmiş ve gerektiği gibi ağırlanmıştır. Beyaz Saray için 680 kilo ağırlığında 10 bin dolar (40 bin kuruş) değerinde kırmızı-sarı-mavi renkli bir Uşak halısı hediye edilmiştir.

¹⁰³ Semavi Eyice, "Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde İstanbul'da Alman Mimarların Çalışmaları", *İki Dost Hükümdar: Sultan II. Abdülhamid – Kaiser II. Wilhelm*, İstanbul 2010, s. 24-25.

1869 arasında İstanbul'da kalan ve muhteşem merasimlerle karşılanan Kaiser, akabinde Atina'ya ve oradan da Süveyş Kanalı'nın açılış merasiminde (19 Kasım 1869) bulunmak üzere Mısır'a gitmiştir. İstanbul halkı kendisini *Nemçe Padişahı* olarak andı.¹⁰⁴ Dolmabahçe sarayının Beşiktaş tarafındaki geniş bir kısmı (Mabeyn Dairesi) ikametine tahsis edilmiş bulunuyordu. Dolayısıyla Sultan Abdülaziz ile aynı sarayı paylaştı ve bu durum halk nezdinde iki devlet arasındaki dostluğun gerçek bir göstergesi olarak yorum buldu ve memnuniyet yarattı. 16. asrın başlarından itibaren iki yüz sene süren amansız Osmanlı-Avusturya savaşları hatırlandığında günün birinde Habsburg ve Osmanlı hükümdarlarının aynı mekânı paylaşacakları her halde hiçbir fâninin aklına gelmezdi! Karşı sahildeki Beylerbeyi sarayı aynı günlerde İstanbul'da ağırlandırmakta olan Prusya veliaht prensine tahsis edilmiş bulunuyordu. Gelişinin ertesi günü temaşası daha rahat olsun diye seçilen hemen yakındaki Beşiktaş camiinde âdeta daha özenle hazırlanan Cuma selamlığına şahit oldu. Abdülaziz'in Mısır seyahati dönüşünde (24 Nisan 1863) Avrupa tarzında olarak yerleşmeye başlayan coşkulu ve sesli tezahüratla selamlama,¹⁰⁵ eski İstanbul âdabında köklü değişiklikler husule getirmişti. Artık eskiden olduğu gibi padişah karşısında mutlak sessizlik ve hattâ hükümdarın yüzüne bakmama edebi terk edilmiş olduğundan, cami güzergâhında, aralarında ferace ve yaşmakları içinde çok sayıda kadının da bulunduğu kalabalık, padişahı "çok yaşa, bin yaşa" âvâzeleriyle selamlamaktaydı. İki hükümdar birlikte görüldükleri her yerde büyük bir gulgule âfâkı sarıyordu. Halkın padişah geçerken ellerindeki dilekçeleri sallamaya devam etmeleri yine de eski âdetlerden geriye bir şeyler kaldığını göstermekteydi.¹⁰⁶

Kaiser, bir saat kadar kaldığı Ayasofya başta olmak üzere şehrin büyük camilerini dolaşır. Cebehane, tıkış tıkış dolu olduğu özellikle

.....

104 Beda Dudik, *Kaiser-Reise nach dem Orient*, Wien 1870, s. 105.

105 Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, yay. Yusuf Halaçoğlu, İstanbul 1980, s. 74.

106 Georg Dempwolff, *Konstantinopel. Ein Führer für Reisende nach Stambul*, Leipzig 1860, s. 67. II. Abdülhamid döneminde toplanan bu dilekçelerin değerlendirilmesi için Yıldız Sarayı'nda Gazi Osman Paşa riyasetinde bir büro (*Marûzat-ı Rikabiye Dairesi*) kurulmuştur. Tahsin Paşa, *Abdülhamit Yıldız Hatıraları*, İstanbul 1931, s. 19.

belirtilen hazine dairesi, kutsal emanetlerin bulunduğu mahal ve kütüphanesi dâhil olmak üzere artık oturulmayan ve biraz da ihmal edilmiş izlenimi veren Topkapı sarayını; bugün stadın yer aldığı, o zamanlar geniş bir yer işgal eden Dolmabahçe saray ahırlarını gezdi. Burada çeşitli cinslerde ve hizmetlerde kullanılmak üzere 850 at, eski zamanlardan kalanlar da dâhil olmak üzere çeşitli arabalar, eyerler, murassa koşumlar, at örtüleri vs. özellikle göze çarpmaktaydı. Burada kendisine donanmış bir küheylan hediye edilir. Saray Kütüphanesi'ni ziyareti esnasında Kaiser, vaktiyle Kanuni'nin Macaristan'dan getirdiği Macar Kralı Matthias Corvin'in (ö.1490) meşhur kütüphanesinden çıkma bazı kitapları inceledi. Burada dört parça eser bohçalanmış olarak kendisine hediye edilmiş olup, bunları avdetinde Macar Milli Kütüphanesi'ne teslim etmiştir.¹⁰⁷ Cilt kapakları üzerlerinde *gagasında bir yüzük tutan karga* (Corvin / Latince Corvus zaten karga demektir) arması taşıyan bu dört kitap, Augustinus'un (ö. 430) Tanrı Devleti (*De Civitate Dei*) adlı eseri, Titus Maccius Plautus'tan (ö. 184 MÖ.) Komedyalar (*Komödien*), Polybius'un (ö. 120 MÖ) Tarih'i (*Historiai*) ve diğer Grekçe adı verilmemiş bir başka eserdir. Mathias Corvin'in kütüphanesinden arda kalan diğer eserler -tamamı 14 parça- bilindiği gibi *93 Seferi*'ne takaddüm eden günlerde Macarların Türklere karşı sergiledikleri dostluk gösterilerine bir karşılık olmak üzere özel bir heyetle Budapeşte'ye gönderilmiştir (Nisan 1877).¹⁰⁸ Kaiser, Kadıköy'deki arkeolojik kalıntıları, has ekmek, çorba ve pilavdan oluşan karavanayı tattığı, 8 bin kişiyi istiap edebilen ve Avrupa'da bile eşi bulunmadığı ifade edilen geniş ve ferah Selimiye Kışlası'nı ve 600-700 hastaya yer açabilen Haydarpaşa Hastahanesi'ni ve müslümanların âdeta bir piknik alanı gibi kullandıklarına şahit olunan büyük Karacaahmet Mezarlığı'nın servi ormanı halinde uzandığı Üsküdar'ı da ziyaret etmiştir. O sıralarda inşası devam etmekte olan Çırağın sarayına bağlanacak olan Yıldız bahçesinde bir hayvanat bahçesi olduğunu

.....

¹⁰⁷ Tahminen 2000 ciltten oluştuğu varsayılır. Bugün 232 adet *Corvinae* tespit edilmiş olup UNESCO tarafından korunması gereken kültürel varlıklardan olarak dünya mirası ilan edilmiştir. Budapeşte'deki Millî Kütüphane'de ise sadece 53 parça bulunuyor.

¹⁰⁸ Béla Erődi, *Csok jása : a török küldöttseg latogatasanak emlekkönyve* = Çok yaşal! Türk Heyetinin Ziyaretinden Hatıra Kitabı, Budapest 1877 / Akademiai Kiado, 2001.

galiba pek bilmemekteyiz. Bu vesileyle burada 20 kaplan, 12 aslan, 8 zürafa bulunduğunu öğrenmekteyiz.¹⁰⁹ 31 Ekim Pazar günü Kaiser ayın için Pera'daki Katolik Meryemana kilisesini ziyaret eder. Yetersiz kalan yolların arz ettiği sıkıntıların hâlâ sürmekte olmasından ötürü, Kaiser'in ziyareti sebebiyle Dolmabahçe'den Gümüşsuyu'na çıkan yol genişletilmiş, Meryemana Kilisesinden aşağı Tophane'ye inen yolumsu geçit geniş istimplâklerle gerçek bir yol haline getirilmiştir. Pera halkı arasında burasının adı da “*Franz Joseph Caddesi*” olmuştur.¹¹⁰

Bu durumda “*Dışardan bakıldığında muhteşem görünüşü insanı fevkalade etkileyen bir şehir, içine girildiğinde ise derin bir hayal kırıklığı yaratıyor*”¹¹¹ veya “*Dünya'nın en güzel yeri. Sultan'ın rüya-misal şehrinin hayalini kurarken 600 binlik bir köyde uyandık*”¹¹² gibi çok farklı zaman aralıklarıyla ifadesini bulan aynı anlamlardaki bu tür kayıtların hâlâ bütün gözlemcilerin ortak bir değerlendirmesi olarak karşımıza çıkmasına üzülmemek mümkün değildir.

XIX. asrın sonunda ve XX. asrın başlarında İstanbul modern Avrupa payitahtlarına kıyas edildiğinde, civar bölgelerden gelen buğdayın yol ve taşıma masraflarındaki yükseklik sebebiyle Marsilya'dan getirilen unla yapılan ekmeğin daha ucuza mâl olduğu, azametli nüfusuna nağmen yine de “*Büyük Köy*” yakıştırmasını haklı çıkartacak durumdaydı. Şehrin içinde bulunduğu perişan durum Şehremini Cemil Topuzlu'nun 1912 tarihli hatıratındaki kayıtlarla yeterince gözler önüne serilmektedir: Buradaki kayıtlardan şehrin servileri azalmakta olan mezarlıkları pislik ve mezbelelik halindedir.¹¹³ Bütün sebiller

.....

109 Beda Dudik, *Kaiser – Reise nach dem Oriente*, s. 99.

110 Beda Dudik, *Kaiser-Reise nach dem Orient*, s. 105-106.

111 Jean-Baptiste le Chevalier, *Reise durch den Propontis und Pontus-Euxinus*, Liegnitz-Leipzig 1801, s. 108.

112 Eugen Jouve, *Nach dem Orient. Reise im Gefolge der allierten Armee nach der Türkei, Walachei und Krim*, s. 56.

113 Günümüzde büyük bir ayıp olarak park-bahçe -hattâ meyve- ağaçlarıyla doldurulan, yazın yeşil kışın ise kuru dallar içinden sayıları gittikçe azalan asırlık servilerin yükseldiği İstanbul mezarlıkları açık bir manzara arz etmektedir. Yine de hiç olmazsa bakımlı ve temiz tutulmakta olmaları itibarıyla takdir hak ediyorlar. Ama bu yanlışlığın bir an evvel düzeltilmesi icap ettiğinin tarihî bir sorumluluk olduğu unutulmamalıdır. Mezarlıklara yalnızca servi

harap, çeşmeler ise kurudur.¹¹⁴ Gıda maddeleri, tamamen denetimsiz ve her türlü hile ve pislik içinde. Ayaklarla yoğrulmakta olan ekmekler kötü ve tartıca eksiktir. Fırından ekmek çıkartmaya mahsus uzun küreklerin uçları sokağa fırladığından, gelen geçeni darp eder. Dükkânların hiçbirinde camekân bulunmaz yiyecekler toz toprağa maruz kalır ve açıkta satılır. Genelde aydınlanması olmayan sokakların temizliği berbat, yollar bozuk, kaldırımlar perişan, çöpçü teşkilatı nâ-mevcut! Lâğımlar açıkta akmakta, modern kanalizasyon sistemi kurulmamış olduğundan Kasımpaşa, Tatavla ve Yenibahçe dereleri açık lâğım halinde denize ulaşmakta. Şehir seyyar satıcı, dilenci ve

.....

dikilir! Öte yandan ana caddeler boyunca dar yaya kaldırımları üzerinde ve araba güzergâhına yarım metre mesafelerde yer alan, altında besleyecek topraktan ziyade moloz bulunan ve bu yüzden de bir kısmı kuruyan, bir tarafta caddeden geçen vasıtalar, beri tarafta duvar halinde yükselen binalar sebebiyle gelişme mesafesi zaten olmayan ve bu yüzden büyüme şansını yakaladıktan sonra da garip görüntüler almak üzere acayip şekilde budanan, daha doğrusu şehirdeki hemen bütün ağaçların başına geldiği üzere odun elde etmek üzere âdeta katledilen; eskiden sarayların, konakların özellikle hareme bakan kısımlarını seyretmeye alışmış, ama şimdilerde yol üzerine dikilmiş, daha doğrusu sokağa düşmüş olmalarından ötürü belki de kendilerini aşağılanmış hissedenden nazlı manolya ağaçları (ekildikleri günlerde Şâkirin Camii önlerinden Bağlarbaşı Meydanı'na kadar binden fazla saymıştım!), nereye ne dikilmesi gerekeceğini artık çoktandır unutmuş görünen köklü bir kültürün acıklı halinin beyanı gibidir! Oysa İstanbul'da nereye hangi ağaçların dikilmesi -veya dikilmemesi- gerektiği ve hangi cins ağaçlara yer verileceği daha önceki yüzyıllarda üzerinde özenle durulan bir konu olmuştur. Bk. Ahmed Refik, *Hicri On İkinci Asırda İstanbul Hayatı (1100-1200)*, İstanbul 1930. İstanbul'da saray bahçelerine (Hadika-ı Hümâyûn) dikilecek 4000 ağaç: Çınar, Dışbudak, Ihlamur, Karaağaç, Çitlenbik, Meşe, Defne, Erguvan, Ahlat (s. 133, sene 1148 / 1735); Karaağaç (Eyüp karşısı) arkasındaki tepelerin eteklerine ikişer üçer yıllık terbiye ve nemâ kabul edebilecek durumda olmak üzere Ihlamur, Karaağaç, Meşe, Kocayemiş, Dışbudak, Gürgen, Çınar ve buna emsal 5000 ağaç dikilmesi, s. 160, sene 1158 / 1745.

114 İstanbul'un bazı semtlerinin "Kuru çeşme" adıyla anılıyor olması durumu yeterince açıklamaktadır! III. Ahmed'in Ayasofya ile Bâb-ı Hümâyûn önündeki meşhur çeşmesi de bu akıbetten kendini kurtaramamıştır. Çeşme etrafının böylece temiz kaldığını ileri sürerek bu durumu tasvip edenlere, çeşme kitabesinde III. Ahmed'in hattıyla yer alan dileğini hatırlatmak mahcup edicidir: "Aç besmeleyle iç suyu - Hân Ahmed'e eyle duâ"!

30 binden fazla itlâfını bekleyen köpeklerin istilası altındadır. Nakil vasıtaları, küfe ve sırık hamalları dışında at ve öküz arabaları, katar halinde dolaşan sürü sürü beygir, deve ve 10 binden fazla Acem eşekçisi eliyle yürütülmekte (ve de tabii bunlar yolları gübrelemekte!). Sokaklara uzanan soba boruları gelen geçenlere kurum ve katran saçmakta, yağmur suları saçaklardan çağlayarak akmakta. Park ve bahçe vazifesini artık servileri de azalmış olan mezarlıklar görmekte. Tepebaşı ve Taksim bahçeleri duhuliye ücretine tâbi olduğundan âdeta halka kapalı. Üsküdar ve Çamlıca bahçeleri ise birer sürü otlağı!¹¹⁵

Fatih'ten Beşiktaş'taki akrabasını ziyaret için, umumî vesait ile erişme imkânına sahip olamadığı, dolayısıyla günü birlik gidip-gelemediği için gece yatısına kalan müslüman İstanbul ahali için en rahat erişim denizden ve kayıklarla yapılmaktaydı. 1870'lerde Marmara ve Boğaz'daki kayıkların sayısı 16-20 bin, kayıkçıların sayısı ise 25-30 bin olarak verilmektedir.¹¹⁶ Her semti, ahşaba dayanan mimarisi, “*ancak bir kaç kova su alan*”¹¹⁷ yetersiz tulumbacılarıyla arkasında yer yer hâlâ tüten veya kokan geniş kara lekeler bırakan, tarihini ve kültürel birikimini tekrar ve tekrar kül eden, Eyüp'te başladığında Fatih'tekilerin denklerini derlemeye başladıkları, ancak Samatya sahillerinde deniz zoruyla kendiliğinden sönen büyük yangınlardan ötürü âdeta bir “*yangın yeri*” görüntüsü verir. Ve tüneli, tramvayı, telefonu, havagazı ve elektriğiyle ve her türlü Avrupa mallarıyla dolu Bonmarşeleri, tiyatroları başta olmak üzere çeşitli sanatsal etkinlikleriyle gelişmişlik âdeta karşı yakaya, Beyoğlu-Pera ve çevresine münhasır kalmış gibidir. Böyle olmakla beraber buraları da büyük yangın felaketlerinden payını almıştır. 1870 büyük Beyoğlu yangını 65 cadde, 163 mahalle ve 8 bin binayı tahrip ve 30 binden fazla insanı mağdur etmiştir. Bu felaketten sonra bu bölge için modern bir itfaiye taburu oluşturulmuş, 1878'de ise atlı tulumbacılar kurulmuştur.

Fakir ve ücra müslüman İstanbul ise, karşıdaki Üsküdarıyla beraber şehrin Frenk kisvesine bürünmüş yabancılığının sirayetini, servilikler halinde etrafını kuşatan geniş mezarlıklarıyla âdeta önlemek

.....

¹¹⁵ Cemil Topuzlu, *80 Yıllık Hatıralarım*, s. 106-130.

¹¹⁶ Beda Dudik, *Kaiser – Reise nach dem Oriente*, s. 68.

¹¹⁷ Cemil Topuzlu, *80 Yıllık Hatıralarım*, s. 112.

ister gibidir. Ancak Avrupa yakasında olmasından ötürü uzun zamanlardan beri elde kalacağından şüphe edilen Haliç'teki Eyüb Sultan Mezarlığı, şehrin Frenkleşen semtlerini istilasına uğrayan, Tepebaşı'ndan aşağıdaki Kasımpaşa sahillerine kadar inen *Küçük Mezarlık*, Taksim'den Gümüşsuyu'na uzanan, Ayaspaşa'dan sahillere varan *Büyük Mezarlık* asrın sonlarına doğru bu endişeyle giderek revaçtan düşer. Avrupa yakasından söküp çıkaracak “*sarı kavmin*” önünden kaçıp sığınılacak yerdir artık Üsküdar ve özellikle şehrin zenginleri Asya yakasında gömülmek isterler.¹¹⁸ Böylece karşıda Üsküdar'dan Kadıköyü'ne kadar yayılan *Karacaahmet Mezarlığı* çöküş devrinin ebedî istirahatgâh için tercih edilen ve elde kalmasına dua edilen mekânı haline gelir. Korkulan olmadı ama İstanbul asrileşmeyi içine sindirdikçe giderek müslüman mezarlıklarını ortadan kaldırmaya başladı. Önce serviler sonra da mezarlıklar yok oldu! Bu mahaller üzerinde binalar yükseldi, yollar geçti! Bu gelişmeden varlıklarını büyük ölçüde, artık şehrin merkezinde ve en mutena semtlerin ortasında kaldıkları halde -özel hukukları sebebiyle- yalnızca Gayrimüslim mezarlıkları koruyabildi. Mezarlıklar dışında hazireler de bu gelişmenin hışmına uğradı! Şehrin günde iki defa önünden gelip geçtiğim, Kadıköyü'nden Bağlarbaşı'na uzanan ana caddesi üzerinde geniş bir haziresi olan, bir ucunda Tanzimat devrinin en önemli şeyhülislamlarından Arif Hikmet Beyefendi'nin (ö.1859), diğer ucunda İstanbul'un üç büyük evliyasından biri olduğu cadde tarafındaki duvarına asılan tabelada ilan edilen Bağdadlı Şeyh Abdülfettah el-Akrî Hazretlerinin (ö. 1864) mezarının yer aldığı *Kartal Baba Türbesi*, ana caddeye bakan bu ön sıradaki bir-iki dizi mezar dışında arkada kalan geniş arsasını kabirleriyle birlikte iki apartmana kaptırmıştır. Bu durumda merhumlar kim bilir belki de, “*Hiç olmazsa üzerimizdeki şâhideyi yerinde bıraktılar*”, diye sevinmektedirler. İstanbul kendi vatanında mezarlarını kaybedenler şehri haline dönüşmüştür!

Türbelerin, camilerin, namazgâhların, mezarlıkların başlarına gelenleri ve de minarelerin arasına girenleri, hülâsa şehrin tarihî ve islamî kimliğinin ortadan kalktığına işaret eden bu gibi üzücü örneklemeleri, asrileşme sürecinde İstanbul'un uğradığı ölümcül yol kazaları olarak kaçınılmaz görerek mazur göstermek zamanenin meşrebine

.....

118 *Pouqueville's Reise durch Morea und Albanien nach Constantinopel*, II, s. 74.

kalmış olmakla beraber; yüzyıllardır şehrin ilâhî koruma altında olduğuna işaret eden ve her anıldığında, her yazıldığında isminin ayrılmaz bir parçasını teşkil eden “*Allah tarafından esirgenen, korunmakta olan*” anlamındaki “*mabrûse*” sıfatının dayanağı ve yüzü suyu hürmeti olan niteliklerin giderek ortadan kalkmasındaki şeametten, şehre yeni kimlikler ve sıfatlar vererek kurtulmanın mümkün olup olmayacağını zaman gösterecektir!

II. DEVLETİ KORUYAN ŞEHİR

18. asrın son çeyreği içinde aralıklarla devam eden Rus ve Avusturya savaşları Zıştovi (1791)¹¹⁹ ve Yaş (1792)¹²⁰ antlaşmalarıyla sonuçlandığında Küçük Kaynarca¹²¹ antlaşmasıyla (1774) bağımsız olan, 1783’de ise Rusya tarafından ilhak edilen Kırım’ın artık geri alınmasının imkânsızlığı ve Karadeniz’de Rus varlığıyla yaşamının kaçınılmazlığı kesin olarak ortaya çıkmış oldu. Bu yüzyılda Çar Petro’ya (ö. 1725) yazılan nâmelerde “*Karadeniz’de yabancı bir sandalın dahi dolaşmasına tahammülümüz yoktur*” ifadelerinin¹²² ve yabancı devlet gemilerinin bu denize çıkma yasaklamasının İstanbul’un güvenliği ile de yakından ilgisi olduğu şüphesizdir. III. Selim devrinin sonlarına kadar yabancı elçilerin İstanbul’a savaş gemileriyle veya vesikalardaki ifadeyle “*beylik gemileriyle*” gelmelerinin yasaklanmış olması¹²³ şehrin harem-i ismetinin korunmasına gösterilen özenden başka bir şey değildir. 17. yüzyılın ilk çeyreğinde Sinop (1624) dâhil olmak üzere pek çok defalar Karadeniz sahillerini hedef alan ve Boğaziçi’ne girip, Yeniköy’e kadar inerek etrafı yağmalayan Kazak akınları düşünüldüğünde işin bu boyutu daha iyi anlaşılır. 1711 Prut hezimetinden sonra devlete hıyaneti sebebiyle kaybettiği Boğdan prensliğini Petro’nun müşavirliğine tahvil eden Dimitri Kandemir’in (ö. 1723) Çar’a İstanbul’un

.....

119 Kemal Beydilli, “Zıştovi Antlaşması”, *DİA*, 44 (2013), s. 467-472.

120 Kemal Beydilli, “Yaş Antlaşması”, *DİA*, 43, (2013), s. 343-447.

121 Kemal Beydilli, “Küçük Kaynarca Antlaşması”, *DİA*, 26 (2002), s. 524-527.

122 Cemal Tukin, *Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Boğazlar Meselesi*, İstanbul 1947, s. 33, 24.

123 E. Z. Karal, *Selim III’ün hat-tı Hümayunları -Nizam-ı cedid- (1789-1807)*, s. 152.

nasıl ele geçirileceğine dair raporlar takdim ettiği bilinmektedir. 1783 sonrası II. Katharine ve Avusturya hükümdarı II. Joseph arasındaki amaç birliği, “*Greğ Projesi*” adı altında İstanbul’un ele geçirilmesi hayaline varacak geniş bir planı gündeme sokmuştur. Çariçe’nin yeniden kuracağı Bizans başkentinde tahta oturmasını düşlediği torununa Rum adalarından getirttiği kadınlardan süt emzirtmesi ve ona anlamlı bir şekilde *Konstantin* ismini vermesi fanteziden öte bir ciddiyet ve mesaj niteliği taşımaktaydı. İstanbul’un ele geçirilmesi dâimâ Rus politikasının ana hedeflerinden birini teşkili etmiştir. 1793’de gelen Rus elçilik heyeti içinde yer alan Reimers’in sefaretnamesinde, gizlice şehrin ölçümlerinin yapıldığına, limanın incelendiğine, deniz derinliklerinin hesap edildiğine, harita ve planlar çıkartıldığına ve bir askeri harekât için uygun yerlerin belirlenmeye çalışıldığına dair kayıtlara yer verilmiş olması, bu anlamdaki niyetlerin ifadesi cümlesindedir.¹²⁴

Şehrin güvenliği 1768-1774 arası devam eden Rus savaşı esnasında gündeme gelmeye başladı. 1770’de Akdeniz’e inen Rus filosunun Çeşme’de Osmanlı gemilerini tahrip etmeleri neticesinde, Boğazların da geçilerek Karadeniz’e çıkılması gibi cüretli eylemlerin göze kestirilmesi şehre yönelik tehlikeleri oldukça erken tarihlerde ciddiyet kazandırmaktaydı. 1645’te başlayan Girit savaşları esnasında Venedik donanmasının Çanakkale Boğazı’nı kapatması ve şehre ulaşımı engellemeleri gibi hadiseler yaşanmış olmakla beraber, şimdi bizzat şehrin önlerine gelmek, oradan Karadeniz’e çıkmak gibi işitilmemiş planlara şahit olunmaktaydı. Yaş antlaşmasından sonra başlayan *Nizâm-ı cedîd* döneminde yapılan askeri yenilenmelerin zarureti olarak özellikle şehrin savunması gerekçe olarak gösterilmiştir. Karadeniz’den Boğaz’a girecek Rus gemilerinin şehrin su depoları olan bendleri ele geçirecekleri istihbaratı¹²⁵ Levend Çiftliği’nde kurulan yeni askeri yerleşkenin ikna edici gerekçesi oldu. Her iki boğazın da tahkim edilmesi bu anlamda önem ve öncelik kazandı. Karadeniz’in

.....

¹²⁴ Heinrich Christoph von Reimers, *Reise der russisch-kaiserlichen ausserordentlichen Gesandtschaft an die Othomanische Pforte*, II, 42-43.

¹²⁵ *Sekbanbaşı Risalesi*, (*Hulâsatü’l-keîâm fi Reddi’l-avâm* olarak da bilinir, müellifi vakanüvis Ahmed Vâsîf’dır. Bk. Kemal Beydilli, “Sekbanbaşı Risalesi’nin Müellifi Hakkında”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 12, İstanbul 2005, s. 221-224), yay. Abdullah Uçman, İstanbul tz., s. 37-39.

yabancı devlet gemilerine kapalılığı ilkesi Rusya'nın azametiyle de-
linmiş olmakla beraber, sair Avrupa devletleri için geçerliliğini koru-
du, Karadeniz'de ticaret Osmanlı gemileriyle gerçekleştirmeye devam
etti. İngiltere ve Fransa bu yasaklamadan 1802'de kurtulurken, küçük
devletler için durum daha bir zaman fazla değişmeden kaldı.¹²⁶ Ni-
hayet Edirne Antlaşmasıyla (14 Eylül 1829) Karadeniz devletlerarası
bir statüye kavuşturuldu ve bütün devletlerin ticaret gemilerine açıldı.
Yine de bu tür gemilerin Boğazdan gece geçmeleri yasaklanmış olarak
kaldı. Boğazlardan geçecek savaş gemileri için savaş ve barış hallerine
göre özel şartlar belirlendi. Buralardaki Osmanlı hâkimiyeti devletle-
rarası hukukun kısıtlamalarına tâbi oldu.¹²⁷ Boğaz girişlerinin askeri
bakımdan güçlendirilmelerine rağmen 20 Şubat 1807'de iki devlet
arasındaki savaş hali sebebiyle güçlü bir İngiliz filosu İstanbul önle-
rine kadar geldi ve şehri yıkımla tehdit etti.¹²⁸ Sabah uyandıklarında
Haliç'te Türk donanmasıyla karşılaşan Bizanslıların içine düştükleri
dehşet ve şaşkınlığı aratmayan bir kargaşa yaşayan payitahtın savun-
ma zafiyeti bütün çıplaklığıyla gözler önüne serildi. Vahhabîlerin
önlediği hüccâcın o sene hac farızasını yerine getiremeden dönme-
leri¹²⁹ yanında özellikle bu olay, büyük bir itibar kaybına uğrayan III.
Selim dönemini de sona erdirecek (29 Mayıs 1807) bir gelişmenin
başlamasını tetikledi. 1806'da başlayan Rus savaşı esnasında ve ordu
seferdeyken Boğaz yamaklarının Kabakçı Mustafa önderliğindeki
ayaklanmada (25 Mayıs 1807) Rus parmağı ihtimalinin bulunduğunu
ileri sürmek pek de yanlış olmayacaktır!

Devletin şehri korumadaki zafiyeti 19. yüzyılda devam eden
büyük Rus savaşlarında görüldüğü gibi, Mısır Valisi Mehmet Ali
Paşa'nın Anadolu'da muzaffer bir şekilde ilerleyerek İstanbul yakın-
larına kadar gelme olayında da gözler önüne serildi. Asrın ilk çeyreği
sonlarındaki en vahim gelişme 1821'de başlayan Yunan bağımsızlık

.....

¹²⁶ Kemal Beydilli, "Karadeniz'in Kapalılığı Karşısında Avrupa Küçük Devlet-
leri ve Mirî Ticaret Teşebbüsü", *Belleten*, LV/214, Aralık 1991, s. 687-755.

¹²⁷ Cemal Tükin, *Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Boğazlar Meselesi*, s. 128 vd.

¹²⁸ Fatih Yeşil, "İstanbul Önlerinde Bir İngiliz Filosu. Uluslararası Bir Krizin
Siyasi ve Askeri Anatomisi", *Nizâm-ı Kâdim'den Nizâm-ı Cedîd'e. III. Selim
ve Dönemi*. Ed. Seyfi Kenan, İstanbul 2010, s. 391-493.

¹²⁹ *Câbi Târihi*, s. 112.

ayaklanmasının yol açtığı Rus savaşı oldu (1828-1829). Doğu Anadolu'daki işgaller hayati bir tehlike arzmemekle beraber, ilk defa Bulgaristan'ı aşarak Edirne'yi ele geçiren (20 Ağustos 1829) ve ilerlemesini Kırkkilise, Lüleburgaz, Dimetoka, İpsala, Enez'e kadar genişleten ve işgal için önünde hiçbir engel kalmayan İstanbul'a doğru ilerlemesi büyük korku ve kargaşa yaratan Rus askerî harekâtı, başta İngiltere olmak üzere sair Avrupa devletlerinin müdahil olmalarıyla ve ağır savaş tazminatı ödenmesi şartıyla önlenebildi. Şehri zabtetme arzusu genel bir Avrupa savaşını da göze almak anlamına geleceği, ele geçirdikten sonra iade edilmesinin ise Ortodoks dünyasındaki saygınlık kaybına yol açacağı gibi hesaplamalar Çar I. Nikola'yı böyle bir atılımdan alıkoymuştu.¹³⁰

İstanbul halkının hamiyetsizliği, düşmana karşı direnme zafiyeti, yaklaşan düşman karşısında zenginlerin mallarını daha güvenli yerlere nakletme telaşesi II. Mahmud'u müteessir eden gelişmelerden oldu. Rusları şehre girmekten vaz geçiren muhakkak ki meselenin devletlerarası bir soruna evrilme tehlikesi taşımasıydı ve bu husus şehrin varoşlarına kadar gelen daha sonraki diğer tehditlerin de bertaraf edilmesinin en önemli etkeni oldu. Öte yandan bu Rus savaşı, şehrin başka bir gücün eline geçmesi halinde neler olabileceğiyle ilgili Avrupa devletlerinin ciddi bir şekilde üzerinde durmaya başladıkları bir olay oldu. Başta İstanbul olmak üzere Osmanlı mirasına tek başına konmasının engellenmesi amacıyla Rusya'ya karşı takip edilen ortak siyaset, bu anlamda Şark Meselesi'ne yeni bir kimlik ve tanımlama kazandırmıştır.¹³¹

1832'de Kütahya'ya kadar gelen ve daha da ilerilere sarkan Mısır işgali, yalnızca İstanbul'u değil aynı zamanda Osmanlı hanedanının saltanatını da tehdit eden boyutlar arzetti. Şehrin, güçlü Mısır paşasının eline geçmesine hiçbir şekilde tahammül etmeyeceği aşikâr olan Çar Nikola'nın Sultan Mahmud'un yardımına koşması için özel bir davet beklemesine gerek yoktu! Böylece Beykoz önlerine gelen Rus filosu ve buradaki Hünkâr İskelesi mahalline yerleşen binlerce Rus askeri (Nisan 1833), Avrupa dengelerini sarsacak bir gelişmenin

130 Georg Rosen, *Geschichte der Türkei*, I, 102.

131 Kemal Beydilli, "Şark Meselesi", *Halil İnalcık Armağanı*, haz. T. Takış-S. Aksoy, Ankara 2009, I, 386-403.

öncüsü oldular. Mısır kuvvetlerinin ileri harekâtının durdurulması ve Mehmed Ali Paşa'nın metbu hükümdarıyla uzlaşarak geri çekilmesi böylece sağlandı. Rus yardımının hesabı ise Hünkâr İskeleyi'nde Rusya ile yapılan ittifak antlaşmasıyla ödendi (8 Temmuz 1833).¹³² Boğazların Rusya lehine kapalılığı ve devletin âdeta Rusya'nın himayesine girmesi Avrupa dengelerini sarsan bir emri vaki oldu ve Hünkâr İskeleyi'yle ilgili bütün hükümler, İngiltere önderliğinde olmak üzere Mısır Meselesi'nin halli (1840)¹³³ akabinde tamamen iptal edildi (Londra Boğazlar Mukavelenamesi, 14 Temmuz 1841).¹³⁴ Varılan sonuç şehrin devleti savunmakta olmasını belirgin bir şekilde gözler önüne serdi. Bu Osmanlı-Rus ittifakından geriye Cihan Savaşı'na kadar ayakta duran Beykoz'da Servi Burnu'ndaki tepe üzerine dikilen dostluk abidesi (*Moskof Taşı*) kaldı.¹³⁵ İmparatorluğun sonuna kadar geçerliliğini koruyacak olan bu gerçek, devrin önde gelen devlet adamları tarafından da dile getirilmekteydi: Mustafa Reşid Paşa, artık devleti koruyan asıl gücün İstanbul olduğunu ifade ederken, Sultan Abdülaziz'e takdim edilmek üzere kaleme aldığı *Vasiyetname*'sinde Mehmed Emin Âli Paşa da, “*Boğazlar bizde oldukça elimizde çok büyük bir koz vardır*”, demektedir ve “*yegâne yol diplomasi yolu ve yegâne kozumuz Boğazlar olduğu Reşid, Fuad ve ben biliyorduk*” beyanında bulunmaktaydı.¹³⁶

1853-1856 arası devam eden Kırım savaşı Rusya'nın Osmanlı aleyhine bütün planlarını uzun bir zaman askıya almasına yol açan bir büyük mücadele ve kendisi için de ağır bir hezimet oldu. Paris Antlaşması (30 Mart 1856) Karadeniz'i silahsız ve tarafsız bir statüye

.....

132 Kemal Beydilli, “Hünkâr İskeleyi Antlaşması”, *DİA*, 18, (1998), s. 488-490.

133 Mısır babadan oğula intikal etmek kaydıyla Mehmed Ali Paşa ailesine terk edildi. Mehmed Ali Paşa'nın on binlerce Fellah'ın ve Mısır'ı ailesine mâletmek üzere giriştiği savaşlarda can veren bir o kadar da askerin vebalini taşıyan bu başarısı haram maldı, kâr getirmedi, hayrı da olmadı. Ölümünden 35 sene sonra Mısır İngilizlerin eline geçti (1882). Evlatlarının elinde sadece koçanı kaldı!

134 Cemal Tukin, *Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Boğazlar Meselesi*, s. 226 vd.

135 Bu konuda önemli bir çalışma için bk. Fatih Ünal, “Ruslar Tarafından 1833'de Beykoz Servi Burnu'na Dikilen Kaya Anıtı “Moskof Taşı (Камень Московитов)”, *Türkiyat Mecmuası*, 23, Güz 2013, s. 187-205.

136 Fuat Andıç - Süphan Andıç, *Kırım Savaşı. Âli Paşa ve Paris Antlaşması*, İstanbul 2002, s. 89-90.

sokarak İstanbul ve dolayısıyla devletin güvenliliğini teminat altına soktu ve toprak bütünlüğünü garanti etti. Bu durum Fransa'nın Almanya karşısındaki feci hezimetine kadar devam etti ve Rusya'nın Karadeniz'den uzak durma hali sona erdi (13 Mart 1871).¹³⁷

Ruslar Kırım savaşında uğradıkları hezimetin intikamını 1877-1878 savaşında fazlasıyla aldılar. Eskilerin “93 Bozgunu” dedikleri bu felaket Osmanlı devletinin Balkanlar'daki siyasî, kültürel ve beşerî coğrafyasını ber-hava etti. Rus kuvvetleri bu sefer İstanbul önlerine, Ayastefanos/Yeşilköy'e kadar geldiler, şehrin bu bölgesini işgal ettiler, Sarıyer'den Boğazlar'a indiler. Hattâ her türlü savunmadan uzak olan şehre, Ocak 1871'de Almanların Paris'e girdikleri gibi, Namık Kemal'in ifadesiyle “*bir askeri gezinti (promenade militaire) tarzında*”¹³⁸ zafer yürüyüşüyle girilmesi gündeme geldi. Savaşın kötü gitmeye başlamasıyla beraber Rus gemilerinin Boğazlardan zorla içeri girecekleri ve İstanbul'a gelecekleri düşüncesi devlet adamlarının üzerine âdeta bir kâbus gibi çökmüş bulunuyordu. Boğaz önlerinde görüldükleri haber verilen Rus gemilerinin yarattığı tedirginlik ve bunların top seslerinin dehşeti altında Boğazdan içeri girdikleri zannına kapılarak sarsılan genç padişah II. Abdülhamid'in ziyâde telaş edip ağlamaklı bir halde, “İstanbul gitti” diye feryad etmesi,¹³⁹ böyle bir beklentinin telafisi mümkün olamayacak büyük üzüntüsünün yüksek sesli ifadesinden başka bir şey değildi. Bu aşağılanmadan şehri kurtaran yine onun kendi konumu ve coğrafyası oldu! İngiliz gemileri Çanakkale önlerinden İstanbul'a geldiler ve şehrin akıbetiyle ilgili gerekli mesajı verdiler.¹⁴⁰ Ruslar şehri resmen işgal edemediler, ancak Rus asker ve subayları özellikle Beyoğlu taraflarını doldurdular, Grandük Nikola'nın, Rus baskısı altında kalmamak için Bursa'ya taşınma kararından vaz geçirilen Sultan Abdülhamid'i İstanbul'daki Rus elçiliğinde,

.....

137 Ali Fuat Türkgeldi, *Mesâil-i Mühimme-i Siyâsiyye*, yay. B. S. Baykal, Ankara 1987², I, 212-226.

138 Ali Akyıldız- Azmi Özcan, *Namık Kemal'den Mektup Var*, İstanbul 2013, s. 53.

139 Davut Erkan, *II. Abdülhamid'in İlk Mabeyn Feriki Eğinli Said Paşa'nın Hâtıratı, I-II (1876-1880)*, İstanbul 2011, s. 161.

140 Ali Fuat Türkgeldi, *Mesâil-i Mühimme-i Siyâsiyye*, II, 42-43; Davut Erkan, *Eğinli Said Paşa*, s. 191.

dolayısıyla “*Rus toprağında*” kabul etmek istemesi güclükle önlendi ve ziyaretin kendisine tahsis edilen Beylerbeyi Sarayı’nda gerçekleştirilmesine karar verildi. II. Abdülhamid en sıkıntılı anlarından birini teşkil eden iade ziyaret burada gerçekleşti.¹⁴¹ Küçük bir masa etrafında Grandükle karşı karşıya oturduklarını gösteren resimlerle, her şeyin sonunda Sultan Vahdeddin’in Dolmabahçe Sarayı’nda işgal kuvvetleri kumandanıyla buluşmasının hüznü görüntüleri arasında yalnızca zaman farkı vardır!

Bu sefer bir dostluğun değil de acı bir hezimetin veya büyük bir Rus zaferinin aşağılayıcı ve şehrin Rus azametinin gölgesinde olduğunun açık bir nişanesi olmak üzere geriye, yine Cihan Savaşı başlarında büyük bir hınçla ber-hava edilen (14 Kasım 1914), Yeşilköy’deki, Türk savaşında hayatlarını kaybeden Rus askerlerinin anısına inşa edilen muazzam zafer âbidesi kaldı.¹⁴² Bu savaş esnasında, yüzyıllardır oturdukları yerlerden tardedilen, başta “*Dârulamân*” olan İstanbul¹⁴³ olmak üzere pek çok yerleri doldurup taşıran ve her şeylerini geride bırakmış olarak sefil bir muhacerete duçar kalan, hayatlarını kaybeden, resmen katliama tâbi tutulan ve özellikle Bulgaristan’da başlarına geldiği gibi açıkça soykırıma uğrayan yüzbinlerce müslümanın¹⁴⁴ hatırasına bir âbide dikilmesi ise hiç akla gelmedi!

Asrın başlarından itibaren, tehdit boyutu arttıkça şehre ismi yanında yer verilen sıfatlara ve de devletin tanımlamasında giderek

.....

¹⁴¹ Davut Erkan, *Eğimli Said Paşa*, s. 209, 211, 212.

¹⁴² 1877-1878 Türk-Rus harbinde ölen Rus askerleri hatırasına 1894’de Yeşilköy’de (Florya-Şenlikköy) inşa edilmiştir. Soğan başlı kulesiyle Rusya’daki Ortodoks kiliselerini andırır. Türkler tarafından bir utanç abidesi olarak algılanmıştır. Dinamitle havaya uçurulması filme çekilmiştir.

¹⁴³ Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir’at-ı Hakikat*, haz. İsmet Miroğlu, İstanbul 1983, s. 527.

¹⁴⁴ Bulgaristan’dan Müslüman göçü hakkında yeni bir değerlendirme olarak b. Wolfgang Höpken, “Der Exodus: Muslimische Emigration aus Bulgarien im 19. und 20. Jahrhundert”, *Osmanen und Islam in Südosteuropa*. Hrsg. R. Lauer und H. G. Majer, Berlin 2014, s. 303-431; Ayrıca, Mehmed Hacısalihoğlu, “Flucht, Vertreibung und Emigration der muslimischen Bevölkerung Bulgariens mit besonderer Berücksichtigung des Südostens (Sliven-Burgas)”, *aynı eser*, s. 433- 458.

daha fazla dinî motiflerle vurgu yapılmasına başlandı. Padişahın sıfatlarına “*ilhamını Allaktan alan*” (el- Mülûkü mülhemûn)¹⁴⁵ gibi vasıflar eklendi, padişahın şahsına kutsiyet atfedildi (II. Abdülhamid için: “*zât-ı hazret-i akdes-simat*”) ve halifelik vurgusu ve şehrin de bir hilâfet merkezi (“*Dârü’l-hilâfe*”) olma niteliği giderek daha fazla öne çıkartılır oldu: “*Allah bütün belâ ve musibetlerden onu korusun*” (Dârü’s-saltanati’l-‘aliyye sânehallâhu min cemi’i’l-âfâti ve’l-beliyye) duâsı¹⁴⁶ âdeta şehrin ilahi korumaya olan teslimiyetini dile getirmekteydi. “*Bu devlet ne devlet-i aliyye ne devlet-i Osmaniye’dir, buna devlet-i Muhammediye derler*” sözünün 1789-1813 arası kayıtlarıyla halkın nabzını tutan *Câbi Tarihi*’nde yer alması önem taşır.¹⁴⁷ Câbi, “*Devlet-i Muhammediye*” lafzına vurgu yaparken söylediği daha ilginçtir: Çünkü bu, “*Devlet-i Muhammediye’dir, bu devlete hıyânet eden, peygamber ve dine hıyânet etmiş olur ve tez elden cezasını bir-takrib bulur*”! Özellikle sıkıntılı dönemlerde devlete sadakat, dine ve peygambere sadakat ile eş anlam kazanırken, bir önceki yüzyılın yaygın kavramı olan “*din ü devlet*”¹⁴⁸ daha açık bir şekilde ifadesini bulur, devleti tarif eden tanımlamalar ise giderek daha da etkileyici bir hale bürünür: “*Kutb-ı devâ’ir-i nizâm-ı umûr-ı Ahmedî ve medâr-ı burc-ı ahvâl-i millet-i Hanîfe-i Muhammedî olan Devlet-i aliyye*”¹⁴⁹ veya “*Zât-ı hümayûnum [II. Mahmud] şeri’at-i mutahharanın icrâsına mecbûr u me’mûr olup, devlet-i aliyyemiz, devlet-i Muhammediyye olmağla...*”¹⁵⁰.

Devlet ve şehir giderek daha güçlü bir şekilde kendisini hilâfet devleti ve hilâfet merkezi olarak takdim ederken, belirli günlerin merasim ve teşrifatında da önemli değişiklikler husûle geldi. Eskiden beri Bayram ve Mevlid alayları Cuma selamlığından çok daha parlak bir şekilde icra edilmekteydi. Abdülaziz’in tahta çıkmasıyla (1861) beraber, bu merasimler de Cuma selamlığı gibi sâde ve külfetsiz bir

.....

¹⁴⁵ Şânizâde Tarihi, s. 1088.

¹⁴⁶ Şânizâde Tarihi, s. 1070.

¹⁴⁷ *Câbi Tarihi*, s. 84.

¹⁴⁸ Rifa’at Ali Abou-el-Haj, *Modern Devletin Doğası*. Çev. O. Özel - C. Şahin, İstanbul 2000, s. 49-50.

¹⁴⁹ Mehmed Said Galib, *Revâbitü’l-ukûd, (Mükâleme mazbatası)*, I, İstanbul 1270 (1854), s. 2.

¹⁵⁰ *Esad Efendi Tarihi*, yay. Ziya Yılmaz, İstanbul 2000, s. 577.

hale getirildi.¹⁵¹ Ancak her tahta çıkan yeni padişahın bu tür alışılmış bazı uygulamaları cümlesinden olmak üzere, devlet hayatının her tarafına kuşatan, bu “*tören ve geleneklerin mahkûmu olma saplantısından ve bunların yol açtığı sorunlarla boğuşma külfetinden*”¹⁵² kurtulma girişiminin pek fazla uzun sürmediği anlaşılıyor. Böylece, törenler ve sergilenen ihtişama giderek kitleleri havaya sokma anlamında bir işlev yüklenmekte, zaman içinde ihmal edilmiş veya unutulmuş olanlara dahi hayatiyet kazandırılarak, gelenek yeniden icat ve inşa edilmekteydi ki bu II. Abdülhamid devrinde zirve yapan bir gelişme ve haliyle İstanbul bunun başlıca mekânı oldu.¹⁵³ Daha önceki yüzyılda genelde yalnızca Cuma namazı olarak geçen salat vakti giderek ve özellikle II. Abdülhamid döneminde *Cuma Selâmlığı* olarak anılır oldu ve merasimi daha da nümâyişkârâne bir vurgu kazandı.¹⁵⁴ Kandil günleri, Mevlût alayları, Ramazan ayı telâşesi, Kadir geceleri, artık oturulmayan Topkapu Sarayı’nda Ramazan’ın onbeşinde yapılan Hırka-i şerif ziyaretleri, burada önde gelen meşâyih ve ulemanın iştirakiyle tertiplenen tören ve hafızlar tarafından okunan Kur’an-ı kerîm ve duâlar,¹⁵⁵

.....

151 *Mabeyn Başkâtibi Âtîf Efendi’nin Hatırâtı*, vr. 19a.

152 Ocak 1822 tarihli bu tespit, devlet mekanizmasının tören ve gelenek takınıtısı içinde felce uğradığı doğrultusunda Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa’ya aittir. Bk. Khaled Fahmy, *Paşanın Adamları. Kavalalı Mehmed Ali Paşa, Ordu ve Modern Mısır*, İstanbul 2010, s. 52. Ekonomik ve askeri gücün kalmadığı dönemlerde sürdürülmeye çalışılan tören ve gelenek bağımlılığı, halkın gözünü boyayan ve çoğu zaman gülmece sınırlarında dolaşan boş birer gösteriş haline dönüşür! Son yüz yılı içinde Osmanlı Devleti gerçeği görmüş olmakla beraber, bu tür uygulamalara devletin muhayyel azametinin vurgulandığı birer vasıta olarak daha fazla sarılır. Ayrıca bk. Selim Deringil, “Osmanlı İmparatorluğu’nda “Geleneğin İcadı”, “Muhayyel Cemaat” (Tasarlanmış Topluluk)” ve Pan-İslâmizm”, *Simgeden Millete. II. Abdülhamid’den Mustafa Kemal’e Devlet ve Millet*, İstanbul 2007, s. 19-51 ve “II. Abdülhamid dönemi Osmanlı İmparatorluğu’nda Simgesel ve Törensiz Doku: “Görünmeden Görünmek”, s. 53-91.

153 Bu konularda özellikle bk. Selim Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji. II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*, çev. Gül. Ç. Güven, İstanbul 2002.

154 Hakan Karateke, *Padişahım Çok Yaşa! Osmanlı Devletinin Son Yüz Yılında Merasimler*, s. 103.

155 Hırka-ı şerif odasında her gün 24 saat Kur’an okutulduğu zannından hareketle yaratılan efsane ve bu anlamda günümüzde de uygulanmakta

her iki bayram, her sene yola çıkartılan -hattâ imparatorluğun son senelerindeki mâlî sıkıntı sebebiyle istikraz ile teçhiz edilen- Sürre alayları ve haliyle Kılıç alayı, asrın başından itibaren dinî vurgulamayı öne çıkartan ağır teşrifatlı merasimlere vesile oldular. Din ü devlet, hanedan-ı Osmanî ve Dârü'l-hilâfe, Tanzimat devrinin önemli simalarından Keçecizade Fuat Paşa'nın da (ö. 1869) ifade ettiği üzere devleti ayakta tutan dört unsur olarak kabul ediliyordu. II. Mahmud'dan sonra tahta çıkan bütün padişahların istisnasız yalnızca Hz. Ömer'in kılıcını kuşanmış olmaları,¹⁵⁶ hilâfet vurgusuna, özellikle sünni-islam vurgusuna yapılan güçlü bir atıftı. İstanbul'da medfun en önemli şahsiyet olan Hz. Ebû Eyyûb el-Ensârî'nin "*İttihâd-ı İslâm propagandasının başlangıç yaptığı*"¹⁵⁷ Abdülaziz devrinde ortaya çıkan ahfadının da -seyyid ve şerifler gibi- tebcil edilerek vergi muafiyetleriyle kayırılması ve askerlik hizmetinden uzak tutulmaları,¹⁵⁸ "*Osmanlı İmparatorluğu'nun imajının müslümanlaşması*"¹⁵⁹ bağlamında İstanbul'un hilâfet merkezi niteliğine yapılan bir katkıdan başka bir şey değildi.

Bütün bunların İstanbul'un islam dünyasının merkezi olma anlamından kuvvet bulan siyasî konumuna daha da önem kattığı açıktır. 1857 Hindistan'daki Sipahi (Sepoy) İsyanı olarak bilinen ayaklanmayı¹⁶⁰ bastırmakta zorlanan İngilizlerin isteği üzerine halife-padişahtan Hind müslümanlarını teskine ve İngilizlere inkıyada davet eden nasihatnameler kaleme alınması¹⁶¹ veya Ümid Burnu'ndaki müslüman

.....

olan âdetin tarihsel hiç bir mesnedi yoktur ve bir yakıştırmadan öteye gitmez.

156 Hakan Karateke, *Padişahım Çok Yaşa! Osmanlı Devletinin Son Yüz Yılında Merasimler*, s. 54-55.

157 Cemil Aydın, "İmparatorluk ve Hilâfet Vizyonları Arasında Osmanlı'nın Panislamist İmajı, 1839-1924", *Türkiye'de İslamcılık düşüncesi ve Hareketi Sempozyumu Tebliğleri*. Ed. İsmail Kara- Asım Öz. İstanbul 2013, s. 59.

158 Ebû Eyyûb el-Ensârî hazretleri neslinin ortaya çıkmasını, askerlik hizmetinden ve vergilendirmelerden muaf tutulmalarını konu alan arşiv kayıtlarına dayanan bir çalışma tarafımızdan sürdürülmektedir.

159 Cemil Aydın, "İmparatorluk ve Hilâfet Vizyonları Arasında Osmanlı'nın Panislamist İmajı", s. 52 vd.

160 Bk. Azmi Özcan, "1857 Büyük Hind Ayaklanması ve Osmanlı Devleti", *İstanbul Üniversitesi İslâm Tetkikleri Dergisi*, 9, İstanbul 1995, s. 269-280.

161 Bu bağlamda, Korfu ve çevresindeki eski Venedik adalarını ele geçiren (Ekim 1797) ve Mora ve sair adalardaki Rum ahaliyi Türk idaresine karşı

ahalinin “*tashih-i imanları*” için yine İngilizlerin onay ve terviciyle Süleymaniyeli Ebu Bekir Efendi’nin (ö. 1880) yollanması (1864)¹⁶² veya 1889’de Mehmed Rüşdü Efendi’nin Zanzibar’ın yeni sultanı Halife bin Sa’id’e II. Abdülhamid’in bir mektubunu götürmesi¹⁶³ gibi örnekler, yüzyılın ilk yarısından itibaren giderek artacak ve özellikle II. Abdülhamid devrinde kendisini çok daha fazla hissettirecek olan İstanbul’un hilâfet ve islam merkezi olma iddiasının vurgulanması anlamını taşımaktaydı. Ancak, büyük devletlerin kendi çıkarları doğrultusunda kullandıkları bu nitelik, devletin kendi müslüman halkının hukukunu koruma noktasında zafiyet arz etmekteydi. Bunun en çarpıcı örneği Kırım Savaşı eyyamında müttefiklere olan mahkûmiyetin de bir sonucu olmak üzere Kudüs’teki Salâhuddin Eyyûbî medrese ve camiinin Fransızlara terk edilip, camiin kiliseye çevrilmesi olmuştur (1857). Savaş sırasında Fransızlar’a Kudüs’te bir kilise yapımı için ruhsat verilmiş, ancak bunun yerinin seçimi daha sonraya bırakılmıştı. 1856 senesi içinde Salâhuddin cami arazisi boş bir mahal gibi takdim edilerek, “*minare ve şe’âir-i sâiresi mevcut ve evkâfi mürettep ve muntazam ve mütevellisi dahi meydanda olduğu*” halde Fermân-ı Âli ile Fransızlara terk edilmiştir.¹⁶⁴ Cevdet Paşa, bu bağlamda, “*Salâhuddin*

.....

ayaklandırmaya çalışan Fransızların tahriklerine kapılmamaları için Bâbıâli’nin işareti üzerine İstanbul Patrik’i tarafından tanzim edilen nasihatnameleri hatırlamamak mümkün değildir! Dolayısıyla İngilizlerin Halife’ye yükledikleri vazife, vaktiyle Halife-Padişah’ın Patrik’e havale ettiğiyle aynıdır! Öte yandan Hindistan’da Lahor’da yayımlanan *Ahbar-ı Amm* gazetesinde çıkan bir yazıda, Osmanlı padişahının (Sultan-ı Rum) Halife-i islam olduğu ifadeyle, konuyla ilgili olarak şöyle denilmekteydi: “*Zat-ı hümayun-ı İngilterelü’nün dost ve müttefiki olmamış olsaydı, 1857 senesinde Hindistan’da serzede olan ihtilalin teskin edilemeyeceği ve belki İngilterelü’nün Hindistan’ı kamilen ve tamamen zayi edileceği...*” (Bombay Şehbenderi’den Hariciye Nezaretine, Kasım 1887). *BOA, YA. HUS*, no. 208/90’dan naklen Selim Deringil, “Osmanlı İmparatorluğu’nda “Geleneğin İcadı”, “Muhayyel Cemaat” (Tasarlanmış Topluluk)”, *Simgeden Milleti*, s. 42.

¹⁶² *Mabeyn Başkâtibi Âtıf Efendi’nin Hatıratı*, vr. 34b-35a; Rıza Kurtuluş, “Güney Afrika Cumhuriyeti”, *DİA*, 14 (1996), s. 302.

¹⁶³ Hatice Uğur, *Osmanlı Afrikası’nda Bir Sultanlık. Zenzibar*, İstanbul 2005, s. 61 vd.

¹⁶⁴ Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 13-20, s. 9-15. Kudüs müfti, şeyh, ülema, müderris, sâdât, eşrâf ve Harem-i şerîf ve Mescid-i Aksâ imamları, hatipleri ve sair

gibi bir büyük şahsın ahırı olsa korunmalıdır” demektedir, ancak “*devletin eski şavvetinin kalmadığını*” ve “*devlet-i aliyye'nin acınacak bir hâle geldiğini*” vurgulayarak, hilâfet ve islam merkezi olma iddiasına geçerlilik kazandıracak asıl noksanlığa da işaret etmektedir.¹⁶⁵ En büyük müslüman nüfusa sahip olan üç devletin (Rusya, İngiltere ve Fransa) karşısında hilâfet makarrı olma kimliği, artık ekonomik ve askeri güce dayanmayan Osmanlı dış politikasındaki destek arayışlarının baş dayanaklarından biri olurken, siyasî çıkarların nihayet bir büyük devletle örtüşmesi, devleti Cihan Savaşı arifelerine kadar bu üç devletin mutlak paylaşımından korudu. Kaiser II. Wilhelm'in yukarıda zikredilen “*300 milyon müslümanın dostu*” söylemi iç ve dış politikada belirli bir hareket serbestisi yarattı. Kaiser'in Salâhuddin Eyyubi'nin türbesine yaptığı ziyaret ve buraya daha önce Berlin'de hazırlanan bronz bir çelenk (*çiçek taç*) koyması bu anlamda ayrı bir vurgu taşır.¹⁶⁶

Şehrin bir başka devletin eline geçmesi Avrupa büyük devletlerinin kıskançlıkla önlemeye çalıştıkları bir konu ola gelmiştir ve bu

.....

hademeleri tarafından Bâbıâli'ye takdim edilen Arapça dilekçe ve Kuds-ı şerif'te vakfın mütevellisi olan Ebullûtf evlâdı tarafından takdim edilen Arapça mektup tercümelere: “Salâhuddin'in Kuds-i şerifte ve mahalle-i Bâb-ı Hutta'da Bâb-ı Meryem kurbünde kâin câmi' ve medresesinin binâsı ka'im ve mevcûd ve tevliyet ve nezâreti Ebullûtf Cârullah Efendi evlâdına meşrûd...” (*Tezâkir*, s. 10); “Mezkûr câmi' ve medresesinin binâsı mevcut ve mihrâb-ı kebîri ve kapıları ve kapılarının üzerinde kilid ve sâir âlât-ı hadîdiyyesi olup, anahtarları dahi bu âna dek bendegâni Devlet-i aliyye'nizin (Ebu'l-lûtf evlâdı) elindedir” (s. 11). Maalesef bu itirazî dilekçe ve mektubun hiç bir etkisi olmamış ve bir kere verilmiş olmasından ötürü ferman geri alınamamıştır.

165 Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 13-20, s. 15. Cihan Savaşı esnasında bu hatanın tas-hihine çalışıldığı ve Salâhuddin Eyyubi evkafının Fransız misyonerlerinin elinden alındığı, medresesinin ihyasına karar verildiği ve bunun dâhilindeki mezkûr kilisenin Rum Katolik patrikliğine teslim edildiği bilinmektedir. (bk. BOA. DH. ŞFR. Dosya no. 49, gömlek no, 44. (Tarih: 1 ve 2 RA. 1333 17 ve 18 Ocak 1915). Ancak bu icraatın İstanbul'da ilan edilen “*Cihâd-ı ekber*” çağrısına çeşitli sebeplerle zaten iltifat etmeyen Arapların düşman karşısında dayanışma içine girmelerine katkısı olmamıştır.

166 Harbin sonlarına doğru bazı gazetelerde Salâhuddin Eyyûbî'nin kabrinin İstanbul'a nakledileceğine dair bazı havadisler neşri, bu anlamda ayrı bir ilgiyi hak etmektedir (bk. BOA, HR. SYS, dosya no. 2438, gömlek no. 67, (Tarih: Aralık 1917).

özelliğini imparatorluğun nihaî tasfiyesi ve Avrupa güçlerinin nihâî hesaplaşmaları anına kadar korudu. Hülasa, şehrin paylaşılamaz ve el değiştirilemez olma hali kendisiyle birlikte devletin de ayakta kalmasına medar oldu! Bu sonuçta şehrin hilâfet merkezi olmasının değil, Boğazlar'a da sahip olan stratejik konumunun başlıca etken olduğu açıktır.

Şehrin kâğıt üzerinde Ruslara terk edilmesi ancak Cihan Savaşı başlarında yapılan gizli antlaşmalarda tahakkuk etti. I. Balkan Savaşı'nda Edirne'yi de istila edip Midye-Enez hattına kadar sarkan Bulgarlar'ın, Cihan Savaşı'nda İstanbul ve Boğazlar resmen kendilerine bırakılmış olan Ruslar'ın, Millî Mücadele esnasında Edirne'den sonra Bursa'yı da işgal etmiş ve devletin kurucusu Osman Bey'in sandukasını da tekmelemiş olarak Konstantinopolis hayalleri kuran Yunanistan'ın şehri ele geçirme beklentileri, bu her üç devletin ölümcül darbeler alarak ber-taraf olmasıyla akim kaldı. Sanki şehrin mahrûse olma hali imdadına yetişti, kendi ayakta kaldığı gibi Millî Mücadele sonrasında yeni bir devlete de sahip oldu!

Yine de burada, 30 Ekim 1918 Mondoros Mütarekesi'nden sonra işgal hazırlığı için gelen ön heyetin Dolmabahçe sarayının müşte-milâtı mesabesindeki ve hanedan mensuplarının oturmakta oldukları Feriye Sarayları'nın gelecek olan işgal kumandanları ve sair subaylar için boşaltılmasını talep eden İ'tilâf Devletleri temsilcilerinin yol açtıkları onur kırıcı muameleyi hatırlamak lâzımdır. O vakit bu saraylar yerine İhlamur, Göksu, Beykoz kasırları dışında ayrıca Beylerbeyi Sarayı da teklif edilmişse de burası karşı yakada olmasından ötürü kabul görmemişti. Sarayların tahsis edilmesine itiraz etmeğe cüret eden başkâtip Ali Fuat Türkgeldi'ye Sultan Vahdeddin'in, "*biz hal-i esaretteyiz, Dolmabahçe Sarayı'nı da isterlerse ne yapacağız*" diye cevap vermiş olması,¹⁶⁷ İstanbul'un son günlerdeki çaresizlik ve teslimiyet boyutunu gözler önüne sermekteydi.

Hülasa, bir Konstantin tarafından kurulan, bir başka Konstantin ile sona eren; bir Mehmed tarafından fethedilen ve bir başka Mehmed ile nihayet bulan Osmanlı Payıtahtı'nın hüznü sonunda maalesef böyle sahneler yaşandı.

.....

¹⁶⁷ Ali Fuad Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, Ankara 1984, s. 175-176.